

Шухрат СИРОЖИДИНОВ

ШЕЪРИЯТДА ИНСОН РУҲИЙ

КАМОЛОТИ ТАЛҚИНИ

Шухрат СИРОЖИДИНОВ

**ШЕЪРИЯТДА ИНСОН РУҲИЙ
КАМОЛОТИ ТАЛҚИНИ**

САМАРКАНД - ЗАРАФШОН 1992 й.

Шухрат Сирожиддинов.

ШЕЪРИЯТДА ИНСОН РУҲИЙ ҚАМОЛОТИ ТАЛҚИНИ.

"Зарафшон" нашриёти, Самарқанд, 1992, 52 бет (II)

Масъул муҳаррир - Ўзбекистон Республикасида хизмат
кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори
Б.Н. Валихўжаев

Тақризчилар : Филология фанлари доктори Ш.Шуқуров
филология фанлари номзоди К.Тоҳиров

Ислом олами халқларининг маданий меросини ўрганишда тасаввуф ғояларини ҳисобга олмасдан туриб, фикр юритиш мушкул. Ушбу диний -фалсафий таълимот инсонга ато этилган барча гўзалликларни, ҳаётний фароғат ва инсон камолотини такомиллаштириш масалаларига диққатни тортишга йўналтирилгандир. Ҳазрат Алишер Навоий бевосита ана шу диний, фалсафий таълимот тарғиботчиси бўлганлиги асарларининг ғоявий йўналишларидан яққол сезилади. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мақолалар мажмуъасида Алишер Навоий ва Каттақўрғон шоирлари. хусусан, Мирий ва Видоий ижодлари мисолида ўзбек адабиётида етакчи ўрин тутган диний ва фалсафий қарашлар, инсон руҳий камолоти масалалари ҳақида фикр юритилади.

Муаллиф маблағи ҳисобига нашр этилди.

©Ш.Сирожиддинов, 1992,

ҲАҚИҚАТ ВА МАЖОЗ

Алишер Навоий адабий меъроси-бебаҳо маънавий хазина. Тўнқили олим Нажмиддин Комилловнинг эътирофи билан айтганда "...тасавуф таълимотини билмай туриб, Алишер Навоий дунёкараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий тарафлиги билан тўлиқ ҳолда туғри ва ҳаққоний ёритиб бериш мушкул". 1

Алишер Навоий ижодининг изҳом манбаи - Бутун олам гузалликларини нурларини ўзида мужассамлаштирган Ишк аталмиш кўзгу! Ундан-да шоир ижодининг бутун сехру синоати, завқу таровати мангуликка дохил!

Эй ишк, ғариб кимнэ сен,
Бал ойинан жаҳоннамо сен
Ҳам зотинга дарж кимнёллик,
Ҳам ойинан жаҳоннамодлик...
Хуршиди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамоёй сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан
Кўрди еру кўклагин муайян.
Чун боккаш ихтиёр тонги
Ҳар сорикки бокти ёр тонги. 2

Улуғ мутафакир "ишк" тушунчасини унга бўлади: "Аввалги қисм авом ишқидурки, авом ун-нос ораста бу манхур ва шобедурким, дерлар: "Ҳалон Ҳалонга ошқик бўлубтур". Ва бу навр қисин ҳар навь қисинга бўлса бўлур, шағаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шаҳвати нафсовний эмас ва бу қисмининг бишқироқ мартабаси шаръий ишқодурким, бари ҳалойиққа сушнатлур ва мубоҳ... Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзин пок навар билан пок юнга солмоқдур ва пок кўнғил ул пок юз ошубидин кўнғолмоқ ва бу пок маъхар воелтаси била ишқи покбоз маҳбуби ҳаққий жамолдин баҳра олмоқ... Учунчи қисм сийдиқлар-ҳаққуёлар ишқидурким, улар ҳаққининг жамолдин очик кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг билан матлубдурлар.

1. Камалак тўплами. Тошкент, 1990, 4-бет.

2. А.Навоий. Ҳамса / Нашрга таъйёрловчи П.Шамсиев - Тошкент, 1960, 447-448-б.

Уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзини унутиш даражасига етган ва бундай ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига қўтарилган бўлади. Агар ҳодисалар бўрон осмои гулшанининг бир қабатыни узириб кетса - улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбарнинг ҳар томонида соғурса - буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш таъинини билан ицдан чиқ қан: шавк-завқлари эса уна бўлган ишқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган... 3

Навоий ўзини "иккинчи қисм" ишқ аҳли қаторига қўшади ва бу жамоанингу удуллари сифатида АмирХисрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шероий, Абду раҳмон Жомийларни кўрсатиб ўтади. 4

Алишер Навоийнинг барча асарларида мажозий ва ҳақиқий ишқ бирга келади. Алишер Навоийнинг ўзи "Мажозийи мақсуди ҳақиқат эканини изҳор қилмоқ ва суратдин тариз маъини эканини падидор қилмоқ" деб номлаган китобасида шундай ёзди:

Мажозийи маъна мақсуд эрур ҳақиқий ишқ.

Нединки, асли ҳақиқатда бу тариқат эрур.

Мажозийи чу ҳақиқатга йўл топар ошшқ.

Қилур мажозийи нафийи улки, беҳақиқат эрур.

Бирок Навоий ижодида мажоз билан ҳақиқат шундай қориниқ ҳолда келадикки, дарвоқе, бу фақатгина Навоийда эмас, уларни ажратиб олиш мушкул. Шарқшунос олим И.П.Петрушевский тўғри айтганидек, тасаввуф поэзияси билан яқинроқ таъини бўлмаган одам асарни ўқий туриб, ўзинингдин қаринишида турганлигини ҳаёлга ҳам келтирмайди, баъзида ишқий тасвирлар шунчалик ҳаётий, шунчалик ёрқин ифодаланадики, ушбу асарларни суфиёна шарҳлаган мушаррихларини фикрлари сохта ва қалбаки туюла бошлайди... 5 Шу жиҳатдан Навоийнинг юқоридан эътирофи унинг мажоз ва ҳақиқатни бирлай қуйлагадигинини, аммо мақсад иккинчиси булганлигини билдириб, мана шу критерийлар асосида унинг ижодига кўз ташлаш лозимлигини уқтиради. Бирок айтиб ўтши жонзқин, Навоий ҳаётни ва ижодини чуқур текшириш шоирининг баъзан ўз кечинмаларини рўйрост қоғозга гуширганлигини, бундай ҳолларда

3. А.Навоий. Махбуб ул-қудуб: Асарлар 15 томлик. -Тошкент, 1966й. XIII жилд -426. Учинчи ишқ таърифи бу наширдан гуширилтиб қолдирилганлиги сабабли настрий баён наширдан олшқин. Қаранг: А.Навоий "Махбуб ул-қудуб"-Тошкент, 1983-54-6.

4. Ўша ерда.

5. И.П. Петрушевский. "Ислам в Иране" в VII-VIII вв.-Ленинград. Изд-во ЛГУ. 1966г. стр.340

газалдаги ишкни **Ҳаққа бўлган ишк** сифатида назарда тутиш унчалик тўғри бўлмаслигини кўрсатмоқда. Ҳақиқат ва мажоз тушунчаларини биз XIX аср ўзбек шоирлари ижодида ҳам учратамиз. Жумладан Отаҳий:

Кўнглама еткур сафо базми ҳақиқат жомидин,
Ким мажоз ичра кудуратлар етурмиш ғам анга... 6
деса, **Кулфат Тошкандий**:

Мазоки жонингга лаззат, қазо эрур самари,
Тирози наҳли ҳақиқат ва гар ҳусули мажоз.
Агар мажозки ҳақиқатдин этмади торашишўх,
Недин натижаси Маҳмуд бўлди ҳусни Аёз? 7

XIX аср охирида яшаган каттақўрғонлик девон соҳиби **бўлган** Аваз Муҳаммад Видоний ижодида ҳам:

Бўлса аъмолинг мажозий деб, Видоний ноумид,
Бу эрур ахборким, сирри ҳақиқатдур мажоз. 8
каби ва яна

Токи бу даврон ила муҳолифдур мажоз,
Оҳким, ғам жомидин нуш этгоним ҳуноб эрур. (52а)

тарзида байтлар урайдики, бу XIX аср зиёлилари ва шоирлари дунёқарашини ҳақида фикр юритганда тасаввуфни ҳисобга олмаслик нотўғри бўлишини билдиради.

Шунинг учун ҳам биз шоирлар ижодини ўрганаётганимизда уларнинг дунёқарашини, давр белгилаб берган диний-фалсафий йўналишлар негизда фикр юритишимиз лозим. Тасаввуфдаги Оллоҳни танлаш назариясига биноан борлик, ундаги моддий ва маънавий оламнинг асоси Ҳақдир. Шундай бўлгандан сўнг барча гўзалликларнинг, инсоний баркамолликнинг мазмунини Илоҳ ташкил этади. Бас, ориф Илоҳга интилар экан, моддий оламнинг барча гўзалликларига доқайд қарай олмайди. У ҳар бир заррада Илоҳнинг таҷаллиёсини сезади ва улардан завқланади, ҳамда борган сари Илоҳнинг беқийёс куч-қудрати, фусункорлигига асир бўла бошлайди. Асирлик унинг қалбида илоҳий ишкни кўзгатади. Айниқса,

6. Отаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. Девон. Тошкент, 1960. 45-бет.

7. Кулфат. Девон. Тошкент, 1985. 118-б.

8. Видоний. Девон. 556-варақ. Мазкур ягона девон бизнинг шахсий архивимизда сақланаётганлиги сабабли бундан сўнг, иқтибос сўнггида девон саҳифаси кўрсатилиши билан чекланамиз.

шоирлар ижодида ишқ мавзусининг етакчи ўрин тутганлигидан суфийларнинг Илоҳ ишқи билан нақадар масрур ва маҳжур эканликларини кўриш мумкин. Шоирлар деяпмиз, нега? Аввало суфийлар назиди сўз илоҳийдир. Улар тасвирлаб бўлмас кенгликларни камраб олган таҳайюлларини ифодалашдаги ожизликдан руҳан кийналганлар. Навоий айтганидек, "Тилу хомам жаҳонни тутти, аммо хуснуни ишқим-Қалам ҳам айлай олмас нақшу тил доғи адо қилмоқ" осон иш эмас. Сўз мулкини эгаллаш бу-сирлар оламига (гайб) кириш, унинг илоҳий қудрати сирларидан воқиф бўлиш эди. Шу боис Ҳофиз Шерозий "Лисон ул-гайб" (гайб тили), Абдурахмон Жомий "Қошифи сирри илоҳ" (илоҳ сирларини кашф этган) унвонлари билан машҳур бўлганлар. Шу сабаб Шарқ бадийёт илми лафз ва маъни таносублиги ва поэтик ифодалаш йўлларига кўп эътибор берган ва бениҳоя гўзал ташбиҳу тимсолларни ишлаб чиққан.

Навоий таъриф қилганча бор:

Сўз гўҳарига эрур онча шараф

Ким бўла одмас анга гавҳар садаф...

Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби

Ким танида руҳ-анинг толиби...

Айтса бу хусну малоҳат била,

Нуктани ойини фасоҳат била

Солғуси жинси бани одамга ўт,

Не бани одам, бари оламга ўт... 9

Шоирлар суфий-дарвишларнинг Маҳбуб ишқидаги дарду аламларини ифодаловчи Дўст, қамдард бўлиб ҳисобланганлар. Видоний шундай ёзади:

Кимки бордур эътиқоди сиққ бирла ёри ишқ

Билмағай озорини сончилса юз минг хори ишқ.

Деги бу сўзини ажаб бир маҳзи содиқ манго,

Бил ҳимоётини йўқтур кўнглида осори ишқ.

Зоҳиди ноқис на билсун ишқ элининг қалрини

Илми ботин бирла то сайр этмайини гулзори ишқ.

Бўлмаса масту аласт ул орами ваҳдат ичиб,

Не билур сайри сулук этмоғ била асрори ишқ.

Айламанг ҳар бўлҳавас ошиқлиғига эътимод,

Ошиқ улдур, бўлса доим ғам ила бемори ишқ.

9. А. Навоий. Хамса... 16-б.

Келди ҳар бир қатра қонидин "Анал-Ҳақ"нинг уни,
Чектилар Ҳаллохни то зулм ила бар дори ишқ.

Эй Видоний, олам аҳли демағай ошиқ сени,

Кечмайин дунёву мофиҳодин улмай зори ишқ. (66а).

Инсон илоҳий ишққа мубтало бўлдики, Маҳбуб жамолига етишиш йўлида ишқнинг ҳажридан вужудига юз минг тиканлар санчилса ҳам озорини сезмайди, балки Мирий айтганидек ўз кўкрагини тутади. Зеро унинг олий мақсади битта - Нигорнинг васлига етишса бўлгани:

Асир этмиш кўнгиллар зулфига ул сарви нўшинлаб,

Магар Юсуф юзидин мужда бермиш ул чахи ғабғаб

Камон абру парирўюмға ўқ отмоқ эмиш одат,

Нишон айлай бағир, шояд етушгай, отса ўқ ўйнаб. 10

Ҳатто бу дунёнинг молу дунёси ҳам, гулу гулзори ҳам керакмас:

Чун тушар ошиқ танига ишқ ўтининг шуъласи,

Ўйла шахдурким, эрур зарбофтдан хильят анго.

Ишқ ўти бошига тушқач ким, ул ўтдин чиқса дуд

Шоҳи заррин тож ила чатрига не ҳожат анго.

Навоний айтмоқчи, қалби ишқ ўти билан алангаланган инсон шоҳдир.ўт шуъласидан унинг тани зарбофт либос каби жилва қилур ва ишқ оташи зўридан оҳлари-луди боши узра кўтарилса унинг шоҳлигига тож ва соябон янглиғ исботдир. Шоир нима демоқчи? Шоҳнинг моддий дунёдаги давлати унинг ялтироқ зарбофт тўнидан белгил бўлса, сенинг ишқ мулкига султон эканлигинг ҳам ишқ ўтидан кизариб турган вужудингдан маълум. Бу дунёнинг барча хашмати ўткинчи ва унга ишқ кўйиш бефойда. Бирок сенинг ишқнинг ҳақиқий, у руҳингни поклаб, абадий саодат манбаи - Ҳаққа қўшажак! Улуғ шоир мисраларига ҳамоҳанглик Видонийда ҳам кўзга ташланади:

Токи эл бошидадур кўк атласи чатри васеъ

Бас на ҳожат айламоғ қасри зарандуд рафеъ...

Чекса бош гар сабзалар, чатринг уза ҳар соридин,

Дема беҳикмат, эрурлар соя танинга шафеъ. (62а).

Шоир ошиқларни моддий дунё неъматларидан воз кечишга чақирмоқдами? Ҳаққа қўшилажак руҳни қандай тушуниш мумкин? Ибн ал-Арабий Оллоҳнинг инсон руҳи билан қўшилиши ва бирбутунлигини эътироф этиб, дейди: "Сиздаги барча нарса - йўқликка маҳкум (фоний), оллоҳдаги боқий. Биз унинг вужудидамиз

10. Мирий. Танланган асарлар. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1965.22-б.

ва у бизнинг вужудимизда.” Демак, инсон қандайдир чизгилардан иборат тан ва руҳнинг соҳиби сифатида Ҳақ билан боғлиқ ва инсон оллоҳнинг вужудида мавжуд экан, у Оллоҳ вужудида мангу ҳаёт кечиради. Аммо шундай бўлса-да, Оллоҳ ва инсоннинг фарқи бор. Ибн ал-Арабийъ Эзоди:Оллоҳ ва инсоннинг бир эканлигига қарамадан, Оллоҳ бу Оллоҳдир, инсон эса инсондир.” Инсонга унинг тан жасади оллоҳга тамоман қўшилиб кетишига йўл қўймайди.Инсон руҳи эса Ҳақ ва инсон орасидаги робита бўлиб хизмат қилади ва ишқ билан чамбарчас боғлиқдир, яъни Ибн ал-Арабийъ уч хил ишқни кўрсатиб ўтади:“Билгинки, ишқ уч турда бўлади: табиий ишқки, ундан мурод ҳайвоний руҳдаги қўшилиш: руҳоний ишқким, бу - Оллоҳнинг ўз қулига (инсонга) ва қулниги ўз парвардигорига ишқидир. У қулларини севади ва қуллар ҳам уни. Бу ишқнинг мақсади иккала томондан ҳам севиш. Қул ўзининг пайдо бўлишини ҳақнинг бир кўриниши деб билади. Бунда у руҳ сифатида танда воқе бўлади. Шундан сўнг у Ҳақ учун сеvimлига айланади. Ишқнинг чегараси йўқ ва у орқали мабда (оллоҳ) танилади. Демак, инсон руҳи Ҳақ тажаллийисининг бир зарраси экан, у ҳамма вақт ўзининг мабдаси (асл маконига) қараб интилади. Бу жиҳатдан тан-руҳ зиндони эканлиги тўғридир. Айтиш мумкинки, Алишер Навоий ўзининг Ишқ таърифидаги фикрларида Ибн ал-Арабийъ ва бошқа тасавуф оламининг буюк намояндалари фикрларидан келиб чиққан экан. Кўришиб турибдики, Ибн ал-Арабийънинг иккинчи тоифага кирувчи ишқ аҳли таърифи Навоий таърифига айнан. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, Навоий ўз салафларини, ўзини ҳам пардадор қилиб шу тоифага киргизади. Нега ? Чунки Ибн ал-Арабийъ таъбири билан айтганда, аввало ишқ инсоннинг ақли ёки ҳиссиётларида эмас, қалбида маскан тугган. Ишқ ақл-хуш ва вужуд ҳиссиётлари билан ҳаммиша рақобатда. Улар ишқни қисадилар ва у тор анъаналар ва ташаккулот доирасида эзилади. Бу хусусда Мунисининг ажоиб бир байти мавжуд:

Ақл ила ишқ ихтилофидан кўнгул бўлди хароб
Мулк вайрон бўлғуси тушса арога ихтилоф.

Ишқ фақатгина Гўзаллик билан ошно. Гўзаллик, - дейди Ибн ал-Арабийъ ўзининг “Футуҳот ал-Мақкия” асарига,-барча шарсаларда мужассам, шу сабабли дунё гўзал. Парвардигорнинг ўзи ҳақиқатда гўзал ва гўзалликни севади, кимки гўзалликни сева, Гўзални (оллоҳ-ни) ҳам севади, кимки Гўзални сева, дунёни ҳам севади.

Навоний шундай келтиради:

Муни билким, жаҳон фониёдур асру,
Хақиқат ахли зиндонидур асру...
Бу ким Ҳақ айлади инсонни маъжуд,
Анга маъжудликдин борча мақсуд.
Эрур Ҳақ амрига маъмур бўлмоқ,
Бу ишдин ўзгадин маъзул бўлмоқ -
Чу маҳбуби ҳақиқий улдурур ул,
Анинг васли сори қатъ айламоқ йўл...
Бу йўл ичраки беҳад дарду ғамдур,
Узоқ тортар, вале икки қадамдур...
Бирин узлукни қилмоқ бўлди фоний
Яна бир доғи топмоқ бўлди они.
Киши ўзлукни қўймай они топмас,
Тенгиз кечмай дури яқтони топмас,
Бу ўзлукдин кутулмоқ чори сози,
Нима йўқ ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар
Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар...
Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сайли фанога хонумонинг.
Ҳақиқий ишқдин эсгай насиме,
Етиб онинг насимидин шамиме,
Бўлуб маъшуқи аслий чорасозинг,
Хақиқатга бадал бўлғай мажозинг. 12

Демак, яна Навоний таъбирига қайтадиган бўлсак, пок кўз (инсон) пок ниъат билан (оллоҳ висолига етишиш ниятида) пок юзга (оллоҳнинг гўзаллиги ақс этган маҳвашга) назар ташласа, пок кўнгли(ошиқ руҳи) у пок юзнинг (Ҳақ инъикосининг) шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади, яъни Оллоҳнинг беқиёс гўзаллиги тажаллий этган маҳвашнинг жамоли орқали Оллоҳнинг ишқи ўти қалбини қўйдирган ошиқ дили ором топади - у Ҳақ висолига етишгандек ҳисоблайди ўзини. Демак ошиқ гўзалликка сенинади. Гўзаллик -Ҳақ сиймоси. Ҳақ сиймоси барча нарсаларда,

моддий оламдаги жамъики махлуқоту мавжудотда инъикосини топган. Алишер Навоий мана шу Гузалликнинг шайдоси бўлиб мажозда акс этган Ҳақиқатнинг ошиғи бекарори эди.

ТАРИҚИ ИШҚ

Мумтоз адабиётда, мазкур бўлганидек, Ёр мавзуси мана шу ғоялар негизда шаклланади. Барча сўфий шоирлар диққат марказида мажозий ёр тисолида гузаллик ибтидоси бўлмиш Илоҳ образини гавдалантириш масаласи асосий планга кўтарилди. Айниқса Алишер Навоийнинг туркий шеърят оламида тутган устодлик мавқеи кейинги шоирларнинг ижодидаги ишқ мавзуси билан боғлиқ қарашларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Во қеан, ўзбек адабиётининг Навоийдан кейин ўтган барча намояндалари улуг шоир ижодидан илҳомландилар ва унинг қарашларини давом эттирдилар. Биз куйида сўз юритмоқчи бўлган ғазал Очилдимурод Мирий қаламига мансуб бўлиб, муаллифининг ва унинг замондошу ватандошлари бўлмиш XIX аср ўзбек адабиётининг забардаст вакиллари сафидан жой олган кўплаб шоирларнинг кайфияти ва дунёқарашини янча тўлиқ ўзида қамраган. Биз ушбу мақоламызни тўласинча мазкур ғазал таҳлиliga бағишлагани мақсад қилдикким, уларнинг Ҳазрат Навоий билан ғоявий муштараклик томонлари ҳам аён бўлгусидир:

Келур дайивашим, мажнунлигимни таън қилманглар,
Маломат айлабон, бўйишларингиздан илинманглар.
Тарқди ишқ бас каттиқ суъубатлиг тарик эрмин,
Ризо дорини Мансури гар эмассиз, осилманглар.
Не чобуклар бу йул қатъида қолмишлар аёғидин,
Бағоят саъб эрур, бу йўлни измин саҳл билманглар,
Ғаҳи тўфонга, гоҳ ўтга, гаҳи Жайхунга гарк айлар,
Асарсиз ишқ ила овираниларда қирилманглар.
Қўюнг, аҳбоблар, афғон чекиб, қонлар ютай гамдин -
Ки мен девонамен, девонани ёнига келманглар.
Фидо ул ой ғамига айладим жон, ваҳки жон топдим,
Асар гар бўйладур, шавқида ўлмақдин тирилманглар.
Ҳаробат аҳли, ринд аҳлигадур майхона бас манзил,
Риёлиг шайху зўҳди худнамо, сиз мунда кирманглар.
Ул ой васлин истаб, елга бердим нанг ила номус,

Ҳарими қурби гар йўк, ит қаторидин айирманглар.
Ҳаманга Мирий бокмас, шавқи гулзорин ватан қилгач,
Сиз эй аҳбоб сайри боғ учун озор берманглар. 13

Ҳазил ишқ мағусида бўлса ҳам, кўпроқ панд - насиҳат тарзида ёзилган бўлиб, буида шоир ишқ Фалсафасининг моҳиятини очиб берган. Ишқ тариқига яъни ишқ йўлига кирган солиқ яъни йўлчи аввало йўлчилик яъни тариқат азобларини тортишга тайёр бўлиши лозим: Асл мақсад сарин йўналган сари У ҳам пешвоз чиқа бошлайди. У ким? У асл мақсад! Мақсад не? Ҳақиқат! Ҳақиқатдан мурод? Оллоҳ! Ҳазилнинг матласига қарасак:

I. Келур лайдивашим, мажнуилигимни таън қилманглар

Маломат айлабон, бўйниларингиздан илинманглар.

Шоир Севимлининг ҳажрида мажнунсифат дарбадарликка учради, ишқ саҳросида бошини қаёққа урарни билмай, Ёр номини тилдан кўймай, атвори девоналикка юз бурди. Бу матлада Навоийнинг "Лайли ва Мажнун"идаги эпизод эслатилиб, ташбих сифатида ошиқ ҳолатини тасвирлашга ҳаракат қилинган. Шоир ёр ҳажрида Мажнунга ўхшаб фарёд кўтармоқда.

Навоийда Қайснинг Лайли дардида чеккан оҳу фиғонларини эшитган эг унинг устидан кулади ва барча унга таъна қилади:

Ўз холида кўрмайин саломат,

Эл ҳар саридан қилиб маломат...

Каттиғ сўз илаки панд этиб фош,

Девона бошига ёғдуруб тош...

Бу леда: "Керак кулоғига панд".

Ул леда: "Керак аёғига банд..."

Солдилар ани уй ичра беҳуд

Занжир ила айлабон муқаййид.

Мирий эса юкоридаги матлада унга маломат қилган халқни ўзларидан эҳтиёт бўлишларини, ишқ шундай дардди, менга маломат қилиб, ўзларингиз ҳам Қайсдаги ишқ тугёнини босиш учун қўл оёғини боғлаб кўйганликларини қаби бўйниларингиздан илинманглар деб огоҳлантиради. Ёироқ байт руҳига диққат билан қаралса, бу огоҳлантирили эмас, кўпроқ чорловга ўхшаб кетади. Шоир ўзининг мажнунсифатлигидан хурсанд. Мажнуулик, девоналик Ёр ишқидан сармастлик оқибатида рўй берган. Суфий учун бундан ортиқ қувонч

борми? Навоий ёзади:

Куйсалар Фарҳоду Мажнун ишқдин афсона деб,
Зоҳир этмаслар менга ул нуктани девона деб.
Ишқ ичинда мунгларим деб, эйки йиғлаттинг мени,
Жон фидонг айлай, яна бир лаҳза йиғлат, ёна деб. 14

Видойда шу руҳдаги мисралар анчагина:

Қуйки Мажнундек чиқиб элдин, биёбонлар кезай
Яхшидур Лайли суроғида шубу иззат манго...
Айла зулфинг торини, эй маҳ, буйинумда расан
Рўй бердиким бу дамда телбалик ҳолат манго...
Токи оби ғам была оғуштадур хоки таним,
Хуш келур ҳар неча текса ёрдин меҳнат манго,
Эй Видойй ҳар неча ёр айласа жавру жафо

Шукр этармен, чунки ранжидин эрур роҳат манго. (27а-варақ)

Ғузал висолига етишиш йўлидаги машаққатлар ошиққа хуш ёқади.
Чунки у ўрганишга ўрганиб қолган. Бирок бу машаққатларга ҳар
ким ҳам чидай олмайди.

2. Тарик ишқ бас қаттиқ суубатлиғ тарик эрминш

Ризо дорини Мансури гар эмассиз, осилманглар.

Бу тарикни танлаган инсон олдида жуда кўп қийинчиликларни
баргараф этиш масаласи туради. Аввало Мансур сифат ўлимни
бўйинга олмас экансиз, бу тарикни интиҳоб этганингиз бефойда.

Не чобуқлар бу йўл қатъида қолмишлар аёғидин

Бағоят саъб эрур, бу йўлни азмин саҳл билманглар.

Бу ерда тилга олинган Мансур бирор бир ишқий ҳиссанинг
қаҳрамони эмас, реал тарихий шахсдир. Хусайн Мансур ул-
Ҳалложнинг исми Шарқ поэзиясида тез-тез учраб туради. У Илоҳий
ишқнинг буюк дардманди бўлиб, онгли равишда ўз таъшимоти
йўлида жонини қўрбон қилган. У омма ўртасида ўз қарашларини
тарғиб этаётган маҳалда кўпинча хиссиётга қаттиқ берилганлиги
оқибатида ўзининг табиий ҳолатидан чиқиб, ошиқ учун висол
дамларини яқинлаштирадиган ҳолга тушиб қолар экан ва бундан
нихоят ҳаяжонга тушгач, аниқроғи, "Ҳақ васлига етишгач, ўзи ҳам
Ҳақнинг бир зарравий нури" эканлигини кўриб, "Ана -л-ҳақ", яъни
"мен худоман" деб қичқириб юборар экан. Ўз даврида бу таъшимот
яхши тушунилмади. Мансур "диндан қайтган кофир" ва "худоликка

14.А.Навоий. Бадоеъ ул-васат. Ҳазойиң ул-мионий: МАТ, 5 жилд
Тошкент 1990. 30-бет

даъвогар”Даъви ур-рабубият” ҳукми остида осиб ўлдирилади ва жасади ёқилиб, кули дарёга ташланади.Видоний айтганидек,

Келди ҳар катра қонидин “Ана-л-ҳақ”нинг уни,

Чектилар Ҳаллоқни то зулм ила бар дори ишқ.

Сўфий анъаналарида Ҳаллоҷ сиймоси илоҳий ишқ дардиға мубтало бўлган орифлар учун дардканилар йўлбошчиси ва ошиқлар идеали бўлиб гаўдаланади. Шеърятда у ишқбозликнинг мард қахрамони сифатида талқин этилади. Видоний учун Мансур поклик мезонидир:

Оссалар Мансур янглиғ ишқ дориға букум.

Покмен,не гам , инар ҳақ лутфидин раҳмат манго.

“Ана-л-ҳақ”лик тасаввуфда қандай тушунилади? Оллоҳ оламини яратган ва жамъки мавжудот ва махлуқот унинг илоҳий нурларидан мунаввар бўлган. Шу жиҳатдан моддий дунёнинг ҳар бир нарсаси- илоҳий. Бу дунёда энг кўп илоҳий файз инсонга насиб этган. Инсоннинг руҳи оллоҳнинг кичик бир зарраси эканми, демак у оллоҳдир. Тасаввуф оламининг йирик шайхларидан бири Азиз Насафий моддий дунёнинг шаклу сурати илоҳий мазмуни(маъни)нинг ва Ҳақ вужудининг кўринишидир дейди. Шу жиҳатдан бу дунёни “шуҳудлар олами” ва “субутлар” (исботлар) китобни” деб аташ мумкин. Ҳақ бир китоб бўлса, инсон бу китобнинг қисқартирилган нусхасидир. Шунинг учун “ким ушбу кичик китобни ўқий олса, катта китобни ҳам ўқий олур”.. Бу эса моддий олам ва инсон орқали Оллоҳни таниш мумкинлигини билдиради. Р.Николсоннинг фикри билан айтганда “Ўз қалбларингизга қаранг, - дейди сўфий, -Оллоҳнинг даргоҳи сизнинг ичингиздадир. Бироқ “оллоҳ инсоннинг қалбида” дегани тасаввуфда илоҳий ишқнинг огир эканлиги ҳақидаги фикрларга қарши эмасми? Оллоҳ унинг қалбида экан, ошиққа қийналиш на ҳожат? Йўқ, ундай эмас. Ошиқ учун асосий масала- Ҳақ висолиға етишиш унинг жамолини кўриш. Бироқ А.Насафий айтганидек, Оллоҳ сўтдаги ёғ ва бодом мағзидаги мой каби бу оламда пинҳон. Уни кўз билан кўриб бўлмайд, фақатгина сезиш мумкин. Видоний ҳақ :

Келмагунча то бағир парғоласи кўз йўлидин

Дема осон кўргизар машуқ дийдор, эй кўнгул.

Солиқ нима қилиши керак? Биринчи гаўда у олдидаги тўсиклардан холи бўлиши керак. Оллоҳ йўлидаги бу тўсиклар ошиқ тани ва унга

боғлик нарсаларда мавжуд бўлиб, инсон характеридаги салбий хусусиятлардан иборат. Бу ўринда Навоийнинг

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф

Ки зотида мавжуд эрмастур таҳаллуф

байти тасаввуф тариқати вужуди пок кишиларнинг тариқати эканлигини яна бир қарра эслатади.

3. Гаҳи тўфонга, гоҳ ўтга, гаҳи Жайхунга фарқ айлар

Асарсиз ишқ ила оворалиёлларда қирилманглар.

4. Кўюнг, аҳбоблар, афғон чекиб қонлар ютай ғамдин

Ки мен девонамен, девонани ёнига келманглар.

Инсон шундай тузилганки, унинг вужуди беҳисоб иллатлари гуноҳ ишларга мойиллигидан ўзининг асл моҳияти (оллоҳ нури-охир оқибат оллоҳга яна қўшилиш!)ни йўқотиб, Оллоҳ висолидан тобора узоқлашиб боради. Ибн Туфайлнинг (1185 й.вафот қилган) бир қиссаси қаҳрамони кимсасиз оролда ўсади ва ўз тафаккури қудрати билан илоҳий моҳиятга етмоқчи бўлади ва суфий сулуқини мақомдан тортиб, тавҳидгача - оллоҳ билан қўшилишгача бўлган йўлни босиб ўтади. Бир кун бу оролга Асал исмли бир тақводор киши келади ва унга ислом динини тарғиб қилади. Қаҳрамон икки нарсани тушуна олмай қийналади. Биринчиси, нега бу тақводор илоҳий оламни тасвирлашда, -деб ўйлайди у, - кўпинча афсоналардан фойдаланади? Нега у инсонлар Ҳаққа сифинишнинг турли формаларини (динларни) ўйлаб топганларини очик тушунтирмади? Иккинчиси, нега у диний расм-русумлар қобиғидаги мажбуриятларни бажаришга ундайди ва инсонларга мол-мулк билан шуғулланиш ва ғизога хирс қўйишга йўл очиб берганки, инсонлар бефойда ишлар билан машғул бўлиб қолганлар ва Ҳақиқатдан юз ўгирганлар.

Қисса қаҳрамони шундан сўнг инсонлар жамиятига келади ва улар билан тўқнаш келгач, одамнинг онги бузилганлигини, ўз асл моҳиятини йўқотганлигини кўради ва уларга асл қиёфаларини тиклаш учун тақводор айтган йўлдан ўзга қутулиш чораси йўқлигига амин бўлади. Ошиқ ўз вужудини қамраб олган ёвузликлардан қутилиши лозим. Бунда Мирий айтганчалик "кўп афғон чекиб, қонлар ютиш" керак. Инсон "ишқ" дардида девонага айланмоғи лозим, девона эса, маълумки, "бу дунёнинг ифлосликларини шаъну хашаматидан" фориг кимсадир. Алишер Навоий ҳам:

Не ажаб, гар бор эсам девонавишлиғ бирла хуш,

Ким кўнгул олган парирўйим эрур девонаваш.

деганда чуқур фалсафий маънони кўзда тутати. Ахир, девонадек нафсу тамаъдан бегона, хирсу ҳасаддан йирок: молу давлатдан хасчалик фойда кў

ришни истамаган зот борми бу фоний дунёда! Воқеан, Ҳақнинг олий сифатлари унда мужассам, шу боис Навоий девонаваҷилигидан хуш! Видонийнинг "девона кўнгли" эса аллақачон Ишқ водийсига йўл олган, унингдек ақлу хушидан бегона кимса бу оламда йўк:

Ҳози дилни айғудек оқили фарзона йўк,

Ички сиримни махрами, ҳамдаму ҳамхона йўк...

Кўрки, биёбон аро вола сифат ҳар сори,

Водии ишқинг кезан мен киби девона йўк.

Тасаввуф назариясига биноан, мана шундай қийинчилик ғамлари оқибатидагина, инсон бу қасрат дунёсида ўзига юққан маразлардан, тубанликлардан тазаланеди ва ўзининг асл идеал кифасини тиклайди. Шундагина у ўзи қачонлардир ажралиб чиққан Мабдасига қайтади, яъни инсон Ёр васлига етишади.

Покланиш бу - ишқ тили билан айтганда Ёрга ўзни фидо қилмоқ. Мирий шундай дейди:

5. Фидо ул ой ғамига айладим жон, ваҳки жон топдим,

Асар гар бўйладур, шавқида ўлмақдин тирилманглар.

Ошиқ ўз вужудини палид унсурлардан тазалар экан, у камолотга эриша бошлайди, файласуфона таъбир билан "комил инсон"га айлланиш учун ҳаракат қила бошлайди. Бу ҳаракат уни "руҳоний йўл"га олиб чиқади. Бу йўл уч мезон билан белгиланади: бориш (ўзидан), етишиш (илоҳий моҳият маъни билан қўшилиш) ва қайтиш (ўзига комил инсон сифатида). Бу йўл фано дес аталиб, инсон қалбида босиб ўтилади ва мураккаб паст-баландликлардан иборат. Биз ўз ишимизда "фано" мафҳумини тушунтиришни мақсад қилмаганмиз. Зотан, Алишер Навоий айтганидек:

Дединг: "Фано недурур?" Мухтасар дейин: "ўлмак!"

Кн шархин тиласанг, юз рисола бўлғусидир.

Тасаввуф назариясида, қисқа қилиб айтганда, фанонинг уч ноғонаси мавжуд: 1. Ирфоний (маърифат орқали оллоҳни билиш). 2. Шухудий (оллоҳнинг тажаллийсини кўра олиш). 3. Вужудий. Ҳар бир ноғона зотий, сифотий, феълый ва асарий номли қисмлардан иборат. Навоий назарда тутган ўлим ҳаётдан кўз юмиш эмас, балки руҳин вужуд шаклидаги зиндондан қутқазиб, вужуднинг ўзини руҳга асир этиш демакдир, очикрок қилиб айтганда, инсон тирик бўлса-да, унинг вужуди бу моддий дунё "ҳавою ҳаваслари" учун ўлган бўлиши керак. Шу жиҳатдан Мирийнинг юқоридаги байтини куйидагича тушуниш керак: "ул ой ғамига ўзни фидо қилдим, бироқ бошқача йўсинда тирилдим. Мен бу йўлдаги қийинчиликларимнинг асар натижасини кўрдим. (асар- биз юқорида айтиб ўтган фано мақомининг бир қисми)

Бу менга шундай завқ бағишладики, энди оркага қайтишни истамайман". Албатта, бу ерда шоирнинг матлаби илоҳий ишқ мазмунини англаганиги, ёр васлига етишишдан ўзга инсоний талаб-эҳтиёжлар мажмуаси бумоддий олам касратининг бефойда гўлғуласи эканлигини таъкидлаш эди.

Видоий ғазалида ҳам бу кайфият устивор:

Манго не сабр, не таскин эрур, не манзилу маъво
Ки ишқидин тушуб бошимга юз минг шўришу ғавго...
Килурмен кўб таманно кўргали жонона дийдорин,
Нетай, бордур залолат шумидин кўнгил кўзи аъмо...
Видоий хоқ бул, гар этмак истарсен фано ҳосил,
Фанодин топти пайғамбар уружи курби Авадно. (116)

Шоир Жонон жамолини кўриш учун кўп ҳаракат қилади. У жуда бесабр, бирор ерда кўним топа олмайди. Аммо тасаввуф назариясида сабрсиз ошиқ Ҳақ жамолидин бенасиб, сабр ва матонат орқалигина фано йўлини босиб ўтиш мумкин. Аммо шоир нима қилсин, бу ишқнинг қалбга тўшган чўғи шунчаликка етдики, ақли-хушидан бегона бўлди ва бошига "юз минг шўришу ғавго" ёғилди. Инсоният ва жамият боши ура қора кузунлардек жонталаш Нафс, Тамаъ, Ҳудбинлик каби ёвуз иллатлар ошиқнинг қалбини, осмонини, атрофини тутиб туришибди. У сабр қилай, атрофни ёвуз кузгуну қалхатлардан тозалаб, Ёр жамолини кўрай дегунча унинг кўнгли кўзини чўкиб кўр қилишди. Энди ошиққа таскин ҳам йўқ, манзил ҳам, маъво ҳам йўқ. Энди илнжи фақат фанода. Фано - фақирлик, ҳоксорлик. Унинг учун Навоий айтганидек:

Тариқи ишқдин бўлиши манго бало малҳуз,
Нечунким фақр тилардин эрур фано малҳуз...
Фариб берма манго иштиҳодин, эй зоҳид
Ки бордур аҳли ҳақиқатда ибтидо малҳуз.

Фано йўлини с. доқат билан кўнига сургани учун Пайғамбар Оллоҳ манзилига кўтарилиди ва "Ав-адно" мақомидан ўрин тутди. Ошиқ Видоийнинг ҳам умиди қатта. Бироқ Навоий айтмоқчи, зуҳд аҳли ўзлатга чекишиб, нариги дунё ғамини ерлар ва олам интиҳоси кайғусидан галпадилар. Ҳақиқат аҳли буни гнкор этмайдилар, аммо улар дунё фалсафасини яхшироқ биладилар. Бу хусусда Видоийнинг ушбу байти ўринли:

Топмагунг йўл то фано жомидин этмай бода нўш,
Гарчи, эй зоҳид, эшигингдур кашф ила одаг ҳарк.

Инсон зоти Оллоҳ нуридан тарқаган ва охир-оқибат ўз аслига қайтиши муқаррар (Журьонга биноан: илайҳи масир). Моддий борлик гўзалликлари Илоҳнинг нури билан равшан ва инсон шу нурлар оғушида камолотга етади. Шу вайдан Мирий:

7. Харобот аҳли, ринд аҳлигадур майхона бас манзил

Риёлиғ шайху зухди худнамо, сиз мунда кирманглар,-
дея ишқ оташкадасида жигар-бағри куйган ошиқларни холи
кўйишларини сўрайди. Бунга Навоий шундай сабаб келтиради:

Не хирад, не хун биздин истангиз, эй аҳли зухд,

Ишқ дол этган кишида қайси хушу не хирад?

Ёр кўида ошиқ ўзинини йўқотади, унинг висолига етишиш
насиб қилмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда унинг итлари қаторида бўлса-ю,
ҳамма вақт ёр жамолини кўриб турса:

8. Ул ой васлин истаб, элга бердим нанг ила номусни,

Харими курби гар йўк, ит қаторидин айирманглар.

Гарчи Навоий деганидек, "ул ой кўйи ичра итларининг сони йўк"
бўлса ҳам Миррийни илтифотлари ила хушнуд этса бас. Зеро, у
шундай дардмандки. бу йўлда ору номусини йўқотгандир.
Юқоридагиларни ёзишда Миррий Навоийдан илҳомланган бўлса не
тоғ:

Тўрт аёғланиб итинг хайли аро мен мажнун,

Гар кесак отсанг ўпай, гар сўнгак отсанг кўмурай.

Хаёт- гўзал. У бир чаманга қиёс қилинади. Ундаги ранго- ранг
гуллар, ўсимлиқларнинг танга ҳузур бағишлагувчи муаттар ҳиллари
ҳар бир кишига беклёс завқ-шавқ бағишлайди. Бироқ Миррий бу
чаманга боқилини истамайди:(9).Чаманга Миррий боқмас, шавқи
гулзорин ватаи қилгач, Сиз эй, аҳбоб, сайри боғ учун озор
берманглар.

Ошиқ шонр ёрнинг сийратидан, суратидан, меҳридан, кўзидан,
бориники, бутун борлигидан таралаётган мафтункор сержило нурлар
гулзори шавқидан беҳуд ва ўзини ўша борлиқдан ташқарида сезишга
журъати ҳам, инон-ихтиёри ҳам йўк.

Унга нешвоз чиқаётган Гўзалдан таралаётган сархуш ҳиллардан
маст бўлган ошиқнинг моддий олам гулзорига унча эътибор
бермасдан ўтиб кетиши тушунарли. Бундай кўзини кўр, қулогини
қар, ўзини мажнун айлаган ошиққа озор бермаслиқларини сўраш
ғазал мактасининг мазмунидир.

Кўриниб турибдики, Миррий ғазалининг ушбу мактаси матла
билан узвий боғланади.Ғазал бошида унинг мажнунлиги учун таъна ва
маломат қилмаслиқларини сўраб ёлворгани ғазал давомнда ички
кечинматари ва фалсафий мушоҳадалари фондида очиб борилади.
Мактада эса Миррийнинг Ёр шавқидан мастлиги унинг мажнунлигига
сабаб бўлганлини кўрсатиб берилмоқда.Ушбу ғазал шарҳи воситасида
биз Миррий ва Видоийларнинг умуман тасаввуф тарикатига бўлган

муносабатларини аниқлашга ҳаракат қилдик. Мазкур бўлганидек Каттакўрғон шоирлари Навоий ижодиётининг бош ғояси бўлган тасаввуф фалсафасига жиддий эътибор берганлар ва ўз ижодларида Навоий руҳидан илҳомланганлар. Бироқ биз уларнинг тасаввуфдаги қайси тариқат (мазҳаб)ни афзал кўрганликлари ёки қабул қилганликлари хусусида бирор бир расмий маълумотга эга эмасмиз. Аммо уларнинг ижодларидаги ғоявий йўналишларга қараб бу масалага аниқлик киритиш мумкин ва очинини айтганда, зарурдир. Zero, мазкур Каттакўрғон шоирларининг тасаввуфнинг қайси тариқатига тобе эканлигини аниқлаш XIX аср шоирларининг дунёқарашлари, ўша давр жамиятида турли мавкега эга бўлган диний-фалсафий оқимларнинг инсон ҳаётини бошқарувида тутган мақомини кўрсатиб беради.

Модомики юкорида айтиб ўтилганидек, Алишер Навоий кейинги барча ўзбек шоирлари учун ҳар томонлама, ижодда ҳам, ҳаётда ҳам пир мақомидаги устод сифатида улуғланган экан, XIX аср шоирлари тасаввуф тариқатини таълашда улуг мутасаввиф шоир Алишер Навоийдан сабоқ олмаганмиканлар?

НАҚШБАНДИЯ ОҲАНГИ

Маълумки, Алишер Навоий Абдурахмон Жомийга мурид тушиб, расмий равишда нақшбандийлик йўлини қабул қилади. У ўзининг "Қаноат нақшнинг ифшосию, Нақшбандия тариқининг адоси" сарлавҳали қитъасида бу сулукнинг шарт-шароитларини баён қилишда шундай ёзади:

Қаноат тариқига кир, эй кўнгул
Ки, хатм ўлғай ойини иззат санга.
Десаңг шох ўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахту уя чатри рифъат санга,
Фано шўъласида ёшур жисмини
Керак бўлса зарбафт хилъат санга
Етар лола бўткан қоя ҳўлласи
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас ариг нуктаву кон ёшинг
Дуру лаъддин зебу зийнат санга.
Десаңг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмағил,

Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.
 Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни
 Ки, юзлапмағай ҳар дам офат санга.
 Бу тўрт ин билан рубъи маскун аро,
 Чашнимок, не тонг қуси давлат санга
 Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
 Навоий агар етса навбат санга. 16

Аввало нақшбандия тариқати қаноат тариқидир. Дунёнинг барча
 иззату шарафининг ибтидоси шу сўз замирида жо этилгандир. Навоий
 асарларининг қаерига назар солманг, албатта қаноат билан
 тўқнашасиз. Ҳар бир байт қаноатдан дарак беради, Навоийнинг
 қаноатли кишиси кўнглига боғни сайр қилиш фикри келса, осмон
 гулшанини томоша қилиш билан қўяланади. Гўё осмон гумбаз
 унинг уйининг нилуфар рағ гумбазидир. Боғининг саҳни эса кўк
 рандаги осмоннинг ўзидир. Осмон айланаси гўё унинг тоқидир. Нур
 сочаётган кўёш эса уйининг тоқидаги тўғарак шаклли нақшдир.
 Қун унинг гулистонидаги гул, ой унинг шабистонидаги шамдир..."
 Ҳа, шундай ҳаёллар билан у қаноат қилади, нафс истакларини манъ
 этади.

Видоий ва бошқа Каттакўрғон шоирлари ижодида ҳам қаноат,
 сабр, фақрлик мотивлари жуда кучли янграйди:

Фақирлик касб этиб, дунё истиғносидин ўттум,
 Қилиб моуманни таркин, жаҳон ғавғосидин ўттум.
 Жунун бозорида машуқ ила савдои ишқ айлаб,
 Ғани бўлдум, мен эмди бу замон савдосидин ўттум.
 Чу дўкони муҳаббатла матои ҳусн этиб жамъи
 Тажарруъ сўқига кирдим, бу дун колосидин ўттум.
 Ки иври дайр илқидин ичиб жоми муҳаббатни,
 Фано раҳшига миндим, илм балосидин ўттум.
 Қунул мулкин иморат айлабон меҳнат гили бирла
 Ки андин қом олиб, ҳою ҳавас маъвосидин ўттум.
 Фараҳ топти машоумим то гули руҳсори олидин,
 Жаҳон боғини гули садбарг ила раъносидин ўттум.
 Фано роҳига азм эттим, Видоийга видоъ айлаб,
 Майи саҳбо билан майхонанинг мийносидин ўттум.

Ёки яна бир ғазалида

То қаноат Қофининг кўнжида бормен мунзавий

Сирру асроримға симурғ ўлмағай маҳрам манго,-

деб ўзини Тоғнинг бир чеккасида тарки дунё қилган қаноати чегара билмас мунзавий-дарвишга киёс қилади. Симурғ афсонавий куш бўлиб, афсонавий Қоф тоғида яшайди. Тасаввуфда Симурғ асосан Ҳаққа нисбатан айтилади (Миръот ул-ушшоқ), бироқ бу ерда таносиб саъвати воситасида тарки дунё қилган дарвишнинг бутун оламдан ўзини пинҳон қилиши Қоф тоғида яшовчи симурғнинг ҳам ҳеч ким кўзига кўринмаслиги билан боғланади.

Десаңг хилватим анжуман бўлмасун,

Керак анжуман ичра хилват санга.

Нақшбандия шартларининг бири шу бўлиб, Навоий айтмоқчи, тарки дунё қилиб, халқдан ажралиб тоат-ибодат билан шугулланиш асосий талаб эмас, балки, кўнгулда Оллоҳдан бошқа маҳбуб бўлмаслиги, кўнгулда хилват бўлиши, юқорида Видоний айтганидек, "қаноат тоғидаги мунзавий" бўлиб, оллоҳ ишқи билан кўнгул ичида тарки дунё қилишдир.

Ватан ичра сокин бўлуб, сойир ул,

Сафардин агар бўлса меҳнат санга.

Ватан бу - инсон қалби! Инсон қалби билан сафар қилиши керак ва сафар шу қалб ичида рўй бериши керак. Буни қандай тушунмоқ лозим? Тасаввуф биринчи ғалда инсоннинг қонил бўлишини, яъни илм жиҳатидан баркамол бўлишини тарғиб этади. Инсон аввало ўзининг келиб чикиши, моҳияти, ботиний ва зоҳирий Олам билан муносабатици ўрганиши керак. Ўрганиш қалб йўли орқали амалга оширилади. Инсон ўз ибтидоси ва интиҳосини англаб борар экан, қалбан ўзини поклаб боради. Демак билим - покланишнинг гарови. Шунинг учун тасаввуф сулукидаги инсонларни - Ориф, яъни билимдон деб аташади. Орифлар Ҳақ висолига етишиш учун билимлар воситасида унга яқинлашар эканлар, бу ўтқинчи дунёнинг зийнати вақтинчалик эканлигини, аслида оламнинг бутун жаб-зийнати фақат Оллоҳга қўшилганидагина унга муяссар этишини англаб борадилар. Видоний бир ғазалида:

Ўлтуруб бир ерда сайри жумла олам айламак,

Дайр пиридин биза бу рутбалар талқин эрур.

деганида ўзининг нақшбандия сулукида ишқ мактабини ўтаганлигига ишора этган бўлса керак. У ёзади:

Қилма ҳар ноахл ила суҳбатки йўқтур ҳосини,

Ким анинг ҳар ён каломидин сенга ғайр аз садоъ

Зийнати дунёга кўп вобаста бўлма, қил ҳазар,

Чунки ушбу макр ила айлар халойиқни ҳадоъ

Етмади мақсуда бил дунё арусин ақд этиб

Ҳеч ким фаррош ўза не айлабон қилмиш жамоъ.

Демак, бу йўлда ноахллар билан суҳбатдан қочиш керак, чунки уларнинг беғойида гаплари фақат бошга оғриқ киртишидан ўзгасига ярамайди.

Назарни қадамдин йироқ солмағил,

Бу йўл аъми гар бўлса рағбат санга.

Сен дарवेशмик йўлини таниладингми, энди шу йўлда собит тур! Зеро, бу йўл жуда оғир, машаққатли йўл. Сен - покланаётган инсонга Ҳақ мурувват кўзи билан қараб, фаришталар алоҳида эътибор билан сени кузатадилар ва раҳнамо бўладилар! Сен ўтган йўлингга ва келажагингга ғоят масъуллик билан қара, Ҳақиқат йўлида ул олий мақсадинга эришишда қадаминг сенга ҳамнафас бўлсин! Видоий бу шартни ўз газалида куйидагича шарҳлайди:

Деди бу сўзни насиҳатдин манго аҳли салаф,

Қилмағил нодонлар ичра гавҳари умрунг талаф.

Тонисанг не, эй ориф, танурсен тангрини,

Бор эрур бу сўз далилига яқин бил мин араф.

Жузв-жузвинг каддини бу гавҳари дил бирла бил

Топмади чунким баҳо гавҳардин айрилган садаф.

Чикма тўз йўлдан озуб, дониш билан мағрур ўлуб,

Демади ҳеч кимса кажрафторни аҳли шариф.

Илми нофеъ дерлар они бўлса гар ҳолис амал,

Рутбан аъло мақомига муни бил қад, халаф.

Кўркма шоҳлар зулмидин, эй солико, бу ваҳҳдин,

Деди ҳақ "мо дома султани алайк латаххаф."

Видоий илм ўрганишни ҳар бир инсон учун шарт билади.

Бирок илм орттиришга онгли суратда, юксак эътиқод билан киришиш лозим, инсон ўз моҳиятини, жамиятдаги вазифаси нимадан иборатлигини, ҳуллас, аввало ўз "жузв-жузв"и, яъни ҳар бир аъзосига олий зот-Оллоҳ томонидан юклатилган вазифанинг моҳиятини ўрганмоғи лозим, шундагина у Ҳақиқатнинг тағига етган бўлади. Акс ҳолда гавҳардан айри сотилган садафнинг баҳоси паст бўлиши сингари унинг билимлари ҳам саёз бўлади. Оқибат, орттирган билимлари уни Ҳаққа яқинлашиш ўрнига узоклаштириши мумкин. Насиҳий:

Ноқис вужуда чунким, нуқсон келур ҳамиша,

Жаҳд айла камол ул ким келмас камола нуқсон.

деганидек, инсон нодонлар билан вақтни бекор ўтказмасдан, ўзининг камиллашуви йўлида илмларни жиддий ўрганса, донишмандлигидан мағрурланиб қибру ҳаво йўлига кириб кетмаса, ундай инсон нуқсонсиз бўлади.

Нақшбандия тариқатининг яна бир шартин "Ҳуш дар дам"дир".

Дамингдан йирок тутмагил хушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.

Оллоҳ ншқи кўнглига ўт солган инсон ўз ҳаёти маънисини ҳақида ўйлаши, Оллоҳ нури тажаллий этган барча гўзалликлардан баҳра олиши, бироқ тариқат одобидан четлашмаслиги, ҳамиша эс-хуши Оллоҳ зикрида бўлиши лозим. Видоий шундай кўшимча қилади:

Бермагил умрунг риёзати дин, ҳамиша шод бўл
Очилиб садбарг янглиғ, сарвдек озод бўл...

Бу билан шоир тоат-ибодатдан воз кечишга чакирмоқчи эмас, балки таркидунёчиликка қарши чиқмоқда, яъни шарият қонун-қоидаларига қатъий амал қилган ҳолда ҳалқ ташвиши билан қун кечиришга даъват этмоқда.

Бу шартнинг замирида ҳам қаноат, саховат, жувонмардлик каби инсоний фазилатлар ётади. Ҳақиқатда ҳам, агар қаноатли бўлсанг, бировга ҳасад қилиб жигибийрон бўлмайсан, ҳасадгўй эса сенинг ҳасад қилишга арзиғулик мол-мулкинг бўлмаганлиги сабабли сенга қарши иғво қилмайди, оқибатда озор кўрмайсан. Демак, Оллоҳни бир нафас, бир сония ҳам ёддан чиқармаслик инсонни қаноатли, маданиятли, сертавозеъ, одоби бўлишига олиб келар экан. Бу фазилатлар қиши бошига ёғилувчи ҳар қандай офатдан сақлайди. Шу борада Видоий ёзади:

Эйким, тиларсен ал ичида бўлмога азиз.
Англаб ҳар иш ҳақиқатин, вазн ила қил қалом.
Бўлсанг бо вужуди бу хислат, кушодарўй
Тоғ йўқ, бўлса жумлан олам санго гулом.
Нафъики бордур ўздин ўтуб, алга кўр раво,
Ғар истасанг ҳамиша бўлай соҳиби эҳтиром.
Ўздин кичикка хулқ ила варзида қия ашаб,
Токим дегай улус сани бас олий ул-киром.

Демак, хилват дар анжуман - қаноатли бўлиш шарт:

Сафар дар Ватан - ҳар томонлама муқаммал илмга эга бўлиш:

Назар дар қадам - мулоҳазадорлик, садоқат, вафо, босиклик каби инсоний улуғворликка ҳос хислатларга эга бўлиш:

Ҳуш дар дам - Оллоҳ буюрган ахлоқ нормаларига риоя қилиш, хушахлоқлик, маданиятчилик, ҳоксорлик, камтарлик хислатларига эга бўлиш шарт экан.

Булар ҳаммаси "Дил ба ёру даст ба қор" шиори остида, яъни жамият ичида ҳамма қатори яшаш, бироқ кўнглида фақат Оллоҳ номидан ўзга сини инкор этиш концепцияси орқали бажарилади. Бу ўринда Видоийнинг зоҳидга мурожаати эътиборга лойикдир:

Маҳзи тоат бирла, зоҳид, бўлма занги сарфароз
Ишқ ўтидин то дилу жонинг сени топмай гудоз.
Истасанг топмоқ агар тақву риёзатдин самар,
Токи мумкин суҳбати ножинсдин қил эҳтироз.
Ғарчи тоатдин улди кашфу арвоҳу малак,

Сақла ичда, қилма ушбу нуктадин ифшоийи роз,
Сайр қилсанг торами аълони, қурби Хақ тоғиб,
Кетма ўздин, бал тазирруъ бирла қил ажзу ниёз.
Хар неким қилдинг ибодат, барча номақбулдур,
Бўлмаса гар ўқурингда бохузур дилда намоз.
Кўй бу тақдирини ишинг, то совук бўлмай танинг,
Фикр этиб ушбу сўзимға хўб қилгил имтиёз.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Нақшбандия тариқати ўз даврида жамият этик-эстетик карашларини, инсоният маънавиятининг софлиги учун курашган таълимот бўлиб, инсоннинг параф топишида бениҳоя катта роль ўйнаган. Шу туфайли Навоий:

Бу тўрт иш била рубъи маскан аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санго
Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навоий агар этса навбат санго,-

деб бу тўрт шарт инсоннинг ақидисига айланса, у жамиятда улуг давлатга, иззат - хурматга сазовор бўлишини уқтиради. Воқеан, ҳалол аш.

Юқоридаги кузатишлардан билинадики, Каттақўрғон шоирлари ижодида нақшбандия тариқатининг элементлари жуда кучли бўлиб, бу уларнинг шу тариқат вакиллари эканлигидан далолатдир. Бунинг ина бир сабаби, бу музофотда нақшбандия тариқатининг кўзга сўринган намояндалари Носириддин Убайдуллоҳ бинни Мах'уд аш-Шоший (Хўжа Аҳрор), Сўфи Оллоёрларнинг таъсири ниҳоятда катта бўлганлиги ва асосий омма шу тариқат сулукини гутганлигидандир. Бироқ шунинг эътиборга олиш лозимки, Каттақўрғон шоирлари ижодидаги ғоявий эътиқод тараннуми, шаксиз Алишер Навоий ижодини, унинг фалсафий асосларини, улуг шоир ва мутафаккир ҳаётининг ибратомуз қирраларини ўрганиш ва ижодий яллаштириш натижасида дунёга келгандир.

ИНСОН ҚАЛБИ - ИРФОН МАХЗАНИ

Инсон ким? Инсон нега яралган? Бу саволлар баъзида оламни идрок этиш, сирру синоатга бой бу дунёнинг ибтидосини англаш учун оний тасаввурга берилган ҳар бир кишининг онгу шууридан жавоб излаши табиий.

Марксизм-ленинизм таълимоти инсоннинг маймундан тарқалиб, ривожланиш эволюциясини маъқуллаша, дунё динларининг барчасини инсон худо томонидан яратилган деган ақидани биринчи ўринга суради. Охири йилларда бизнинг мамлакатимизда ҳам бу масала атрофида катта шов-шувлар кўтарилмоқда. Башорат қилувчилар ўтмиш ва келажакни кўрувчи ҳамда оддий инсонларга нисбатан ўз вужудида кучли биоэнергияга эга бўлган шахслар илмий ўрганиб чиқиши натижасида экстрасенслар уюшмаси тузилди. Сал ўтмай бу уюшманинг илмий қузатувлари фан оламида қатъий ўзгаришлар кирита бошлади. Чунончи, шу давргача инкор этиб келинган "ташқи олам мавжудотлари" билан алоқа ўрнатиш, ғайритабиий Космик Ақл ва инсоният онгининг осмондан бошқарилиб турилиши ҳақидаги илмий қузатишлар кишилар онгда илдиэ отган марксча "оламни билиш назарияси"ни шубҳа остига қўйди. Шунингдек, инсоннинг маймундан тарқаманлиги хусусида фикрлар ҳам ҳозирги пайтда кенг илмий жамоаларда эътироз уйғотаётганлиги йўқ. 17

Минг афсуским,шу пайтгача улуғ мутафаккирларимиз Ибн Сино, Беруний, Форобий асарларидаги Рух, Инсон яралиши ҳақидаги таълимотларнинг мағзини чакмасдан, аломаларимизга "ўз даври диний қобиги"дан чиқа олмаган, "замон тақозоси билан ўз таълимотини динга улаган" каби нотўғри айбномалар қўйиб келдик. Инсониятнинг қадимги цивилизациясидан тортиб асрлар оша ўтиб келаётган ва сўнгралар Юнон маданияти, Шарку Ғарб Уйғонинг даври маданияти сифатида бир турдан иккинчи бир турга айлашиб, бизнинг қуиларимизгача етиб келаётган Ҳақиқат ҳақидаги Буюк Таълимот ўзгармасдир. Болгариялик машхур башоратчи Ванганинг таъбирибилан айтганда, "Инсоният яқин йилларда шундай кашфиётлар оламига қадам қўядики, кўп нарсаларни идрок этишдан ақли лол қолади ва уларнинг жавобини қадимий китоблардан топажак". Алишер Навоий ҳам, кейинги давр ўзбек шоирлари ҳам мана шу Ҳақиқатга бўйсунганлар:

17. Назаров М. "Рухлар абадийми?" //Фан ва Турмуш. 1990-№10,26-27-бетлар.

Эй санга мабдаъда абаддек азал
 Зоти қадиминг абадий ламъязал.
 Не бўлуб аввалдин бидоят санга,
 Не келиб охирда ниҳоят санга...
 Сен эдинг бас яна мавжуд йўк,
 Жилва қилиб ўзунта ўз хусунг ўк...
 Жилван хусунта чу йўк эрди ҳад,
 Кўзгу керак бўлди анга беадад...
 Восита бу эрдик қилдинг тамом,
 Кўкни тўкўз лавҳан ойинафом
 Бўлди сафо важҳида ҳар ахтаре
 Кўзгу киби хусунг учун маҳзаре...
 Кўкни қилиб сафҳани мину киби
 Айладинг ул сафҳани кўзгу киби...
 Сўнъунг этиб қонни муламмаъ гуҳар,
 Хукмунг этиб тоғни мурассаъ камар.
 Топти ёғин рингаси чуи баҳри соф,
 Ер илиғни қилдинг анга ҳўллабоф...
 Мунча ғароибки мисол айладинг,
 Барчани миръоти жамол айладинг.
 Ганжнинг аро нақд фаровон эди,
 Лек баридин ғараз Инсон эди. 18

Демак, моддий оламнинг яратилишидан мақсад - Инсон! Моддий борлиқнинг барча гузалликларини ноз-неъматлари инсон даҳосининг камолотини таъминлаш учун яратилган. Камолот эса Ишк аталмиш гулхан ҳароратида тунилади. Оқибат ул-амр, қомил инсон Ҳақнинг беадад кўзгуларининг энг "шарифи"га айланади. Навоий қуйида айтганидек, яратилганларнинг энг беавази - тенгсизу бебаҳоси бўлган Инсонга унинг кўнглини билмлар хазинаси қилиб қўйиш ва бу "хазина"нинг тилсимларини ечиш орқали унда пинҳон бўлган Ҳақни таниш вазифаси юклатилган.

Офаринишдин қилиб Инсон ғараз,
 Оин айлаб халқ нчинда беаваз.
 Кўнглини онинг маҳзани ирфон қилиб
 Ул тилсим ичра ўзин пинҳон қилиб.

18. Навоий А. Хайрат ул-аброр. МАТ, 7-жилд, Тошкент, 1991, 20-21-бетлар.

Шунинг учун ҳам Инсон бошқа махлуқларга (яратилганларга) нисбатан кўпроқ эҳсонга (онг, тил) сазовор бўлганки, у моддий оламда акс этган Ҳақ жамолининг зухуротидан Ҳақнинг нечоғдиқ, юз бор, минг бор, миллион бор кўркамроқ эканлигини англаши ва Ҳақиқий ишқдан маст бўлиб, билимлар воситасида ул Олий Зотга қараб интилоғи даркор. Қадимги юнон файласуфи Платоннинг таълимотида шундай дейилади: Бу дунёда жонсиз нарсанинг ўзи йўқ, барча нарсаларга жон ато қилинган. Бироқ фақатгина инсон руҳи Илоҳий руҳ билан яқин алоқага (бирликка) эга. Шу сабабли инсон руҳи ваҳдатга қараб интилади (инсоннинг энг олий мақсади-жисмоний қолипдан кутулиб, илоҳий ваҳдатга қайтишдир. Бунинг шарти борлиқнинг илоҳий гўзаллигини сезиш ва ахлоқий ҳаётини такомиллаштиришдан иборат. Яъни:

Қайси тарафким анга бериб назар,
Дўст жамоли бўлубон жилвагар.
Балки бўлуб ўзлуги ҳам бартараф
Кўзки солиб, ёр кўруб ҳар тараф.
Ким бу сифат ишқда мағлуб эрур,
Ҳар неки андин келур, ул хўб эрур... 19

Элга шараф бўлмади жоҳу насаб
Лек шараф келди ҳаёву адаб...
То бу васила била топиб қабул
Мақсади аслий сорн бўлғай нузул. 20

Муҳйиддин ибн ал-Арабий, фақатгина у эмас, тасаввуф философиясининг бошқа йирик нуқтадонлари ҳам Одиҳ ва дунёни шундай тушуналиларки, ҳис этилаётган нарсалар Денгизнинг юқори қисмида пайдо бўладиган тўлқинлар бўлиб, агар унинг моҳияти англанса, у Ҳақдир, агар унинг асмов ва сифоти нуқтан назаридан қаралса, айтиш мумкинки у офаринини ёки халқдир (яратилгандир). Зеро, Ҳақ ўзининг тажовлийсида турлича ва хилма-хилдир. У дунё, борлик, Аммо моҳиятнинг ваҳдатлигига қаралса, Ҳақ халқ эмас.

19. Навоий А. Ҳамса /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. Тошкент, 1960, 87-бет

20. Ўша асар. 71-74-бетлар.

Навоийда бу фикр поэтик оҳани касб этади:

Барчасин ҳақ зоти мавжи баҳри бил,

Ҳам вужудин мавж янглиғ англағил. 23

Ҳақ инсон қалбида "ниҳон", уни англаш учун қалб "билим хазинаси" қилиб қўйилган. Азиз Насафий айтганидек, киши қалби "кичик олам" (олами сўғро). Навоийнинг бир ғазалида бу қараш шундай шарҳланади:

Не тонг, гар олами кўбро эсам, ҳар қатра ашким чун
Тенгиздектур, ичинда юз тутган ҳар қайси гардундек.

Инсон, аввало, ўз қалбини ўрганиши зарур. Кичик олам орқали катта олам (олами кубро) - Ҳақни англаш мумкин. Шу жиҳатдан тасаввуфда инсон ўзини ўрганиши, вужудидаги барча яхши, ёмон хислатларни таҳқиқ қилиши ҳақидаги таълимот унинг асосий бурчи даражасига кўтарилади:

Мунда гар яхши таҳайюл айласанг,

Ёки ишқ сиррин тааммул айласанг.

Муттасиф бўлсанг сифатиллоҳ ила,

Жазм этарсен ҳотири оғоҳ ила

Ким сен - ўк сен ҳарнеким мақсуд эрур,

Сендин ўзга йўк неким мавжуд эрур.

Зотнинг ижмолига тафсилсен

Ҳам вужуд ишқолига таавилсен.

Ўз вужудинга тафаккур айлағил,

Ҳар не истарсен ўзунгин истағил. 24

Иброҳим Ҳаққул Юнус Эмронинг тили билан "Илм-ўзни билмакдир. Сен ўзингни билмассан, бу нечук урунмакдур" дейди. Илмнинг инсон тақдирига масъуллиги худди шу нуқталардан бошланади. 25 Видоий фикрича, гавҳар ва садаф бирликда кийматга эга, инсон ўз "олами" ни катта оламдан айру кўрмаслиги керак:

Жузъ-жузвинг кадрили бу гавҳари дил бирла бил,

Тошмади чунким баҳо гавҳардин айрилган садаф. 64а

Маълумки, тасаввуфда Ҳаққа етишиш йўлида Солик "шариат" "тарикат" ва "ҳақиқат" манзилларидан ўтиши керак. Бунда у Оллоҳни билишнинг қўйидаги ҳолатларини бошидан кечиради: аввал оламини

23. Навоий А. Ҳамса. Босма. С. 114. ШҚФ N 1007734. 188-бет.

24. Навоий А. Лисон-тайр. Илмий-танқидий мағн. Тошкент, 1965, 189-бет.

25. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. Тошкент: Юлдузча, 1989, 58-бет.

билиш мушкуллигидан кўркиб саросимага тушиш, хайронликда қолиш, кейин ташки дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улғуворлигини ҳис этиб, уни кашф қилиш билан рухий-тафаккурий қониқиш туйиш 26. Алишер Навоийнинг "Ҳайрат ул-аброр" дostonида кўнгил таърифига берилган "Уч хайрат" и тасаввуфдаги билиш назариясининг бағоят гўзал тасвирланган ифодасидир.

Билиш уч поғонада ўтади: 1. Илм ул-якин. (Ўқиш, ўрганиш, мантикий ҳулоса чиқаришдаги назарий билимлар, масалан, олов кўйдирилишини билиш каби). 2. Айн ул-якин. (Кузатиш оқибатида қатъий ҳулосага келиш. Масалан, олов кўйдирганидан сўнг рўй берадиган ҳолатни мушоҳада қилиш).

3. Ҳаққ ул-якин. (Идрок этиш, ўзида ҳис қилиш. Масалан, оловда ўзи куйиб, куйиш не эканлигини англаш каби).

Инсон ўзлигини, моҳиятини билиб борар экан, руҳини палид унсурлардан тозалай боради, ахлоқин покланади. Бу унинг тақомиллашишига, Ҳақ моҳиятига яқинлашишига олиб боради. Бироқ бу йўл жуда машаққатли бўлиб, ошиқ кўп риёзатлар чекиши муқаррар:

Лек Семург истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр,
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар,
Сенда ҳам билкувва ул мавжуд эрур,
Фельга келса даво мақсуд эрур. 27

Семург (Ҳақ)ни излаб чиққан қушлар,-дейди Навоий, - кўп риёзатлар чекдилар ва васлга эришдилар. Сенда ҳам шу қунват мавжуд, фақат яхши ишлар мақсадга етказди. Бу масалада Боязид Бистомийнинг ажойиб таъбири бор. У инсоннинг ҳар иккала қўли ўнг бўлиши керак, дейди. Ўнг қўл фариштаси яхши ишларни, чап қўл фариштаси инсон йўл кўйган ёмон ишларни ёзиб бораркан. Агар ҳар икки қўл хайрли ишлар билан банд бўлса, бу инсон оллоҳнинг саҳий қулдир.

Шунда Навоий айтганидек:

26. Комилов Н. Тимсоёллар тимсоли. Камалак / тўплами. - Тошкент, 1990, 13-бет.

27. Навоий А. Лисонут-тайр... 189-бет

Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф,
Бўлмаса фиръавийининг пайрави
Қолмас ондин жуз сифоти мусовий.

Авиз Насафийнинг "Зубдат ул-халок" асарига инсон йўли ҳақида шундай дейди: "сулук - араб тилида юришни билдиради. Демак, солиқ ташқи оламда, шунингдек, ички оламда деса ҳам бўлади, сайр қилувчи кишидир. Сулук -Худого йўл олиш ёки Худого юриш. Агар сўзларимни тушунмаган бўлсанг, бошқача тушунтираман. Билки, тасаввуфда сулук ёмон сўзлардан яхши сўзларга, ёмон ишлардан яхши ишларга, бефойда хислатлардан яхши хулққа ва ўз вужудидан Олий Зот (Оллоҳ)нинг вужудига юришидир. Шу фазилатларга эга бўлгач, англаш нурлари унга пешвоз чиқадилар ва у (солиқ) оламдаги нарсаларнинг асл қиёфасини кўради, яъни у Ҳақ вужудида қайта туғилади. 28

ПОКЛИК ГАРОВИ

Инсондаги ёмон хислатларни санаб, унинг соинини кўрсатиш мушкул. У шундай йўлга кириб қолганки, тўғрироғи, маърифатсизлик оқибатида ўзининг қайси иши тўғрилигини ҳам яхши билмайди. Очилшумурод Мирийнинг шундай эътирофи мавжуд:

Бу беҳудликда билмасдимки ҳам ким?.

Ситам қайси бўлур, билмай алам ким?.

Дирам қайдин келиб қайга боролур?.

Маннат тўшасин қайдин етодур?.

Ямон йўлга қилурдим сарф чандон,

Кўнганга тушмас эрди жуду эҳсон. 29

Алишер Навоий "Инсон ут-тайр" достонига шундай бир эпизодни келтирди. Унда бир қуш "Иблис дани макр-ҳийла билан менга ярамаё ишларга ундайди, кўнганимга ҳар хил ваъасалар солади. Ундан қутулишга ҳеч бир ақлим етмайди" деб Худуддан маслаҳат ўрайди. Худуд айтидики, "инсоннинг ёмон йўлдан юришига шайтон эмас, нафс сабабчидир. Чунки нафс шундай бир балокки,

28. Суфизм в контексте мусульманской культуры. Сб. статей. М.: Наука, 1989, стр. 73.

29. Абдуллаев В., Валитхўжаев Б. Мирий ва унинг замонадошлари, Тошкент: ФАН, 1977, 78-бет.

униги олдида ҳатто юзта шайтон ҳам ин еча олмайди:

Нафсини онча кўргузур талбисни

Ким, килур шарманда юз ибليسни.

Сенки ёр ўлдунг бу янглиг нафе ила,

Не учун шайтонини эткайсен тила? 30

Демак, Нафе - инсоннинг энг ёмон иллат. Нафедан фориқ бўлмаган киши ишқини бу дуноҳ чиркидан поклаши зарур. Авазмухаммад Видоний ишқиниң зўри билан нафсини мағлуб қилиши мумкин, дейди:

Ки ишқ ранжи билан нафсим ҳалок этайин.

Дуноҳ чиркидин оми бу ишда пок этайин.

Нафсиниң даҳшатли бало эканлиги шундаки, агар қаиоат кўп яхши хислатлариниң ибтидоси бўлса, у ёмонликлариниң ибтидосидир. Масалан, нафси бузук олам мол-дунёни яхши кўради. Оқибатда вужудини мағрурлик эгаслайди. Мағрурлик манманликни, манманлик худбинликни келтириб чиқаради ва ҳоказо. Бу ўринда Видонийнинг қуйидаги панели ўринлидир:

Бўлма, эй ишқ аргумоғиниң сакратиб масти гурур.

Бир қуни айлар ажал оғуси айишнинг талху шўр.

Кетма ўзини бўйла шаъну шавкату асбобингга,

Токи иўк қурбинг Қазони олдида бир лағи мўр.

Сайли ком айларни қўй, андишан гўр айлабон,

Чун ажал этмай сени сайдингни, эй Бахроми гўр!

Бўлма мағрури либосу тахта ҳушёр бўл!

Тахту тобуту кафан илқингда санжобу самур.

Ё танниң айлаб хароб, эй зоҳиди суратнараст,

Сийлама нафсингни кўп, элдин олиб назру нузур.

Шунингдек, нафе - таъминнинг ҳам онасидир. Нафси зиёда инсоннинг кўзи ўзгалар чўнтагида, бахтида, фаровонлигида. Навоний бунга қоралар экан, ёзди:

Кўп олту, қумуш сари қўл сўнмоғин

Ки, тутсанг кафтингни қора занг этар.

Қўнғида доғи майлини асрама,

Ки, қўнғунгни доғи ҳамулранг этар. 31

30. Навоний А. Лисон ут-тайр... 122-бет.

31. Навоний А. Наводир уш-шабоб: МАТ, 4-жилд. Тошкент, ФАН, 1989, 507-бет

Видоний ҳам бу иллат орифларга бегона бўлиши керак деб
хисоблайдиз:

Ҳақиқий ориф истасанг бу жаҳондин эт эъроз,
Чикар кўнуд уйедин роҳани ҳамма эъроз
Семурса нафениг ити акли шубҳадин тун-кун,
Вараъ қилчи била айла гарданин микроз.
Агарчи олим ё зоҳид ўлса нафепараст,
Замола ичра билинг йўқ анинг каби мурғоз.
Дема каромат ани айру шаръдин, эй шайх,
Чу сайр қилдинг агар тайю кўкка етти ароз.
Кимики бўлса гунаҳ иллатига вобаста
Ки, тавба доруси бирла кетур бу навъ имроз.
Ки нафе хаттига кетмиш Видоний ўйла фард,
Не тонг кўзуға кўрунғай агар саводи баёз? (60а).

Алишер Навоийнинг ижоди тўла-тўқисинча Инсонни покланиш
йўлига олиб чиқишга қаратилган. Унинг ҳар бир ғазали, байти,
миераларида ашгу инсоф, сабр-қаноат, қарам-саховат, ҳиммат-
жувонмардилик улуғлашиб, нафетаман, кибр-ҳаво, мағрурлигу
манманлик қаттиқ қораланган. Навоийнинг ибратли ҳаёти ва
ижодидаги юксак гуманизм ғояларининг асрлар оша бизнинг
давримизгача тиллардан тилларга, диллардан дилларга кўчиб, ўз
машҳурлигини йўқотмай келаётганини, бир сўз билан айтганда,
Алишер Навоий буюклигининг сирини ҳам мана шунда! Жумладан,
инсоннинг ўз меҳнати билан ҳалол кун кўриши, ушбуларга қарамлик ва
мутелликдан келиб чиқадиган турли салбий ижтимоий кўринишлардан
сақланишини шоир шундай тушунган:

Синук сафронким, май дурдин ичкани топсанг,
Қабул айланг жон саганаи Жамдин.
Илққа кирса куруқ нон, маош учун чекма
Нашот неъматининг миннатини Ҳогаддин.

Инсоннинг ҳаётда пок умр кечиришининг гарови мана шу
ҳалолликдир. Унинг қўли ҳамиша устун, демакким, Навоий Ҳадис
воситасида айтганидек, бундай кишилар саховат соҳиблари ҳамдир:

Кишики, илгини устун тилар, саҳо қилдик,
Кўлда захри ҳалоҳилу гар Хиёр суйиндир.
Ки, бергучи агар ўлсуи гадою олғучи шох,
Берур илқ юқорню олур илқ куйиндир.

Сахийлар қайси тоифа ва табақадан бўлмасин, улар асл инсонлар
бўлиб, ҳамиша эл ғамида, юрг дардига шерикдирлар. Шу сабабли

уларни эл-корт хурмат қилади, иззатини жойига қўйиб, бир умр яхшилик билан эслайдди, шонр ёганидек, икки дунё бахти уларга ёр:

Кирмағай жаннат ичра ҳеч бахит,
Гарчи ул бўлса саййиди қурайишй.
Бермағай дувах ичра сахий
Филмасел бўлса банди хабаишй.

Ёки яна бир қитъасида

Бийик мақомига улким тилар, сабот керак
Ким, эгриликни қўюб, тўзлук айласа қонун.
Тўз ўлса соясида эл тишиб манор киби
Синехр уйида турар қарилар нечукки сутун
Гар эгридур ёғубон ўку боғланиб бўйини,
Бўдур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун. 32

Мирий ҳам Навоий каби ижтимоий иллатларни қоралар экан, эгри йўлга, қўбўямачиликка ўранган киши халқ ўртасида албатта шарманда бўлишига ишонади:

Ростли пеша қилғил, бўлмағил инҳор каж,
Бархам айларлар қачонким, бўлса ҳар девор каж...

Ёки,

Рост бўлким, эгриликни жисминга еткаи халал,
Ким, ёғоч эгри эса, қилғай ани нажжор шал.
Ростли тут, то халойиқ ичра бўлғил муътамад,
Ким сутундур ё асодур ростлидин ҳар маҳал,
Рутба одийлардан ўлғай наслларга тақвият,
Сабаву ашжорға хуришдидур моҳасал.
Паст фитрат бўлма, ҳар ким тахти по айлар сени,
Хонаи болони ҳеч ким қилмамини жойи жамал... 33

Ҳа, эгриликни билмаган одам ҳеч қачон ёлғон гапирмайди. Ёлғон эса инсонни турли мудхши ҳағоликларга дучор қилиши, оқилбатда турли жиноятлар содир бўлиши ва инсоннинг маънавий инкирози, тубанлашувида олиб келиши муқаррардир. Оқил инсоннинг вазифаси дошимаилларнинг ўғитларига қулоқ осиб, уларнинг панд-насихатларидан керакли хулоса чиқарган ҳолда ўнслаги ёмон иллатлардан иложи борича тезроқ қутулмоғи даркор, акс ҳолда йиллар қуюн мисол ўтиб кетиши, умр интиҳосида эса

32. Навоий А. Ғароб ус-сиғар: МАТ. 3-жилд. Тошкент: ФАН, 1988. 548-бет.

33. Мирий. Танланган асарлар. Тошкент, Ўзбекистон нашр, 1985. 106-бет

иллатлар гирдобидан чиқиш амри маҳол бўлади:

Биравким хирадмаднинг нуктасин,
Кулоғига олмас, не нуқсон мунга.
Жавоҳирини термак анга саъб эса,
Эрур сочмамағлин худ осон мунга. 34

Инсонлараро муносабатларда шундай нарсалар борки, Навоий фикрича, уларнинг қасофати жамият ривожига, инсоний кадр - қиймат, эзгулик ва меҳр-шафқатининг жамият маънавий ҳаётининг асосини ташкил этишига жиддий тўсқинлик қилиб келади. Жумладан, Навоий бу иллатлардан сакланишга чақирар экан, шундай ёзади:

Уч кишининг уч иш ёмон кўринув,
Санга арз айлаш аҳли дунёдин;
Шоҳдин тўндлуғ, ғанидин бўхл,
Молга майёлу хирс донодин. 35

Инсон такомиллашувига катта зарар етказадиган ушбу иллатлар юнон фойласуфи Геродот айтганидек, "қадимдан инсонга хос" бўлиб, хамиша кўркув, хавотир, жаҳл, бағртонлик, ёвузлик, душманлик каби унсурлар билан уйғунлашиб келади. Шоҳнинг тўндлиги натижасида юзлаб бегуноҳ одамларнинг ёстини қуршин мумкин бўлганидек, бош кишининг бахиллиги инсонларнинг очдан ўлиши ённки бебахт бўлишига сабаб бўлиши мумкин. Дононинг мол-мулкка ружу кўйиши, хирс қурбонига айланishi, айниқса жамият учун ҳалокатли бир ҳолдир. Дононинг тубанлашуви инсониятнинг тубанлашувидир. Юнон афсонасига кўра нафис санъатлар қашфиётчиси бўлган машҳур уста Дедал ўзига Талос исмли жуда қобилиятли йиғитни шогирдликка танлаган экан. Қушлардан бир қуш Талос илоннинг жағини топиб олибди-да, у билан дарахтнинг ниҳоят юзлик қилиб аршабди. Буни Дедал кўргач, кўнглида ҳасад уйғонибди ва санъатда ўзидан ўтиб, унинг обрусига соя туширмаслиги учун уни қалъадан итқитиб юборибди. Халқ тез орада воқеадан вокиф бўлгач, Дедални жазога маҳкум этган экан. Мирий ҳам Навоий сингари жамият ривожини, инсоний муносабатларни таҳлил этар экан, шундай ёзади:

34. Навоий Бадшоъул-васат. МАТ. беҳишчи жилд. Тошкент, Фан, 1990, 493-бет.

35. Ўша асар...490-бет.

Уч иш мусалдаи эрур уч кишидин, эй оқил,
 Керак бу уч бида тутса сулук одобин;
 Баланд мартабадин наст хайлига шафкат,
 Ки беҳирал кишига хуш хайлидин тамкин.
 Хужуми фоқа бида улки жонга етмин, анга
 Ғанийдин ул ярашурким, узотса дутф қўлин. 536

Кўриниб турибдики, Мирий китъаси Навоий китъасини айнан шарҳлаб келмоқда: Навоийда шох - тўнд бўлса, Мирийда баланд мартабали шахдан шафкат. Навоийда дононинг мол-мулкка ҳирс қўйиши қораланса, Мирий дошмандлардан маърифат сўрайди, Навоийда бой кишининг баҳиллиги ёмонланса, Мирий мухтож кишиларга бойларнинг дутф қўйишини талаб қилади. Хар иккала китъа бир мақсабга йўналтирилган бўлиб, инсонларни юксак ахлоқли, гўзал сифатларга эга бўлишга чақиради.

Мухаммад Абу Ғаззали "Ихё ул-улум ад-дин" асаринда шундай ривоятни келтиради: "Муса алайҳиссалом Оллоҳ таоло хузурига бораётган чоғида Арши аъло соясида бир кишини кўриб, унинг мартабасига ниҳоятда ҳаваси келди ва ўз-ўзига, шубҳасиз, бу улуг зот таъри таолонинг севган, ардоқли бандаешир" деди. Кейин Оллоҳ таолодан у кишининг исминини билдиришни сўраган эди, дарвардигор ўз найғамбарининг саволига жавоб бермай, бундай деди: "Балки сенга унинг амалларидан учтасини айтаман: "у Оллоҳ ўз фазлу карамид билан бандасига берган неъматларига ҳасад қилмасди, оқладар эмас эди, чакимчилик қилмаган эди" 37

Алишер Навоий ижодида ота-опага ҳурмат, тилига эътибор, ҳасадгўйлик, чакимчилик, фисқу фужурлардан сақланиши масалалари энг марказий ўринлардан бирида туради десак ҳато қилмаган бўламиз. Буюк гуманист шонир хар бир асаринда ушбу масалаларга ургу бермасдан ўтмайди, инсон гўзаллиги, кўрку камолоғи юқоридаги нуқталарга қай даражада ёндашиши билан боғлиқ деб ҳисоблайми:

Кулоқда арра таронмоя сўзини фикр эт
 Ки, дурсенз ўлса, не бўлгуендур садаф холи.
 Сўзунгни доғи кўнгул ичра асратилким, хайф
 Ким, ўйла дуржин гуҳаринг эткасен холи.
 Бу дўржу икки садафини тўла дур эткайна,
 Зиҳе улувви гуҳар батки гавҳари олий.

36. Мирий. Танланган асарлар... 244-бет.

37. Абу Хамид ал-Ғаззали. Воскрешение наук о вере. Москва, 1980, с. 45.

Ёки бошқа бир китъасида:

Навонӣ, тилинг асрағил энхор,
Десағким, емай даҳр ишидин фусусе.
Назар кишки, ўқ оғзи тиденз учун
Килдур тожварлар била дастбӯе
Неча тожвардур кесарлар бошини,
Чу ҳангомен нағма торгар хурус.

Тасаввуф таълимоти ҳар бир нарсанинг қарама-қарши кутби, тесқари томони мавжудлигини, ҳаётини қурандан иборат эканлиги, ҳар бир нарсанинг ибтидоси ва нитихоси бор бўлиб, оламнинг боқий эмаслигини тушунтиради. Масалан, ботиний (кўринмас) олам - зоҳирий (кўринувчи) олам, ҳаёт - ўлим, бичим - модонлик, ирода - иродасызлик, қувват - заифлик, эшитиш - қарлик, кўриш - кўрлик, тил-гунглик ва ҳоказо... Навонӣ ижодиётида ҳам барча ундан олдинги мутасаввиф - мутафаккир шоирлар ижодида бўлган сиғари нафе ва тамаъга қаноат, ҳиммат, саховат; худбинлик ва ҳасадгўйлikka қарам, жувонмардлик каби улугъ фазилатлар қарама-қарши кўйиб келинади. Навонӣ ётади:

Ҳар кимки, қаноат тарафини нисбати бор,
Барча эл аро тавозуъу иzzати бор.
Улким, тамаъу хире била улфати бор,
Яхши-ёмон ичра зиллату накбати бор. 38

Қаноат қанча роҳат ва фароғат бўлса, унинг акси бўлган тамада шунча разиллик ва укубат бор, дейди Навонӣ. Қаноат шундай бир жавҳарким, элни бу икки балодан ҳалос қилади ва халқни бундай офатдан қутқаради. Шу жиҳатдан Видонӣ хурсанд:

Кўнгул уздим гурури нафси ҳомен ҳавосидин,
Кутулдим шуқрим, бу икки иллат ибтилосидин.

Афсуски, бу дунё ишлари шунчалик қалқаш ва бетайин можароларга бойки, баъзида ҳақ ва ноҳақни ажратиб мушкулдир, Мирий эътибор бермасликка ҳаракат қилса-да, кўзи кўриб фронги фалакка кўтарилади:

Аҳли дунёдин этма ком тамаъ
Бўлма ҳаргиз иларға хомтамаъ
Фитратиди фарас фаросати йўк
Тўнд авсан эрур лижом т.маъ.

Сирф авкоти сийм жамъ этмак;
Қалби мисдур, тили ҳаром тамаъ
Ҳазир авло аларни суҳбатидин
Ғайрдин қилмагин салом тамаъ.
"Коф"и куфр-оғзи, "лом ашиф"-илки,
"Коф"у "лом"иладур калом тамаъ.
Даст-"алиф ломн", "ломалиф" янглиг
Эгридур, қилма эхтиром тамаъ. 39

Видонӣ ҳам Мирӣи каби жамиятнинг носоглом иллатларини кўрар экан, шундай хулосага келади:

Толиби дунёга тун-кун, балки дунёдир ғараз,
Ошиққа дийдор, зоҳидларга укбодур ғараз.
Бўлса зоҳидга таманно тоқи тоатдин беҳишт,
Лек кўнглум ичра доим шавқи мавлодур ғараз.
Токи олам аҳлини фикр ила қилдим имтиҳон,
Барчасига иззату давлат таманнодур ғараз.
Турфа маъжунедур одам жисми обу тил бида
Кўр муни: бир бош ранго-ранг ғавғодур ғараз.
Иждиҳому шайх ашолосига бўлмаг муътамал,
Бўлса ноқис анга бир беҳуда ғавғодур ғараз.
Эй Видонӣ, топмагунг тоату тақводин самар,
Ғар риёдин заррае кўнгул барподур ғараз.

Шундай бўлсада, инсон бу ижтимоӣ иллатлардан устун турмоғи, Навонӣ айтганча "ўзни мақсад манзилига" бошламоғи даркор:

Моду мулк ҳар недур солиққа банд,
Тўрт такбири фано урмоқ баланд,
Ҳар неким ғайри талабдур ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ. 40

ИНСОН ВА РУҲИЙ КАМОЛИТ

Солиқ агар ҳаётда қаноатли бўлса, унга яшаш учун зарур бўлган талаблардан ўзга нарсаларга эҳтиёжи қолмайди, бу эса инсон онгини -

39. Мирӣи Тантанан асарлар, 80-бет.

40. Навонӣ А. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн... 170-171-бетлар.

жудоник деб тушунилади. Бу ерда эса мутафаккир куфрни Оллоҳдан ўзига сизининг маъносиди ифодаламоқда. Навоний ўзининг бу фикри билан барча динларни хурмат қилишга чакирлади. Навоний ижодида бут образига кўп мурожаат этилишини ҳам шундан. Масалан:

Бут олинди чу сужуд айлагум ичиб бола,
Дирам йўқ эрса, гарав хирка бирла сажжода...

Ёки,

Истарам олингда қилсам саждаву ўнсам лабинг,
Бут парастини айлабон, майхоранинг кўнгулум тилар...

Ёки,

Бўлмасе ул бут қоши меҳробим ичра жилвасоз,
Қиблага, қофирмен, ар бош нишуруб қилсам намоз... 43

Албатта, форс-тожик классик поэзиясида бу образ тасвирининг ёрқин намуналари бисёр. Бироқ туркий поэзияда, боз устига Навонийнинг бу образга чуқур фалсафий нигоҳ билан қараш албатта ўзига ҳосилрки...бу ҳақда ўз ўрнида сўз юритилади.

Каттақўрғон шоирлари ижодида ҳам тез-тез кўзга кўриниб турадиган бу образ таққини Навонийнинг таъсири десак ҳато бўлмас, Жумладан.Мирний:

Мужда берди манга бир сарқакде, сиймбаре
Юш гул, писта онгз, бир бутн чобукназаре.

Дабирний:

Хароб асру дилимни этти ҳажрийе эй бутн зебо
Бу ҳолатда туну кун варишмидур оҳу новайлю.

Каттақўрғон шоирлари ижодида бараҳман образига мурожаат этини ҳоллари ҳам учрайди:

Мирний: Қуфри зулфунг Каъбан руҳефр уза кўргач кўнгул,
Қим, бараҳманвор ўзига такти зуннори умид.

Видоний: Эй Видоний, бил мушаххас, ул бараҳмангозданинг
Қатлига ҳар қиринги бир ништаредур обдор. (53а),
Таби қилма, э зоҳид, белга боғладим зуннор,
Рутбан музделона раҳбарим бараҳмандур. (48а),
Ҳавас шикн бараҳманзода қилсанг, эй мусохибқим,
Ки аввал тари зулфини олиб белинга зуннор эт. (36а),
То кўруб ҳуснини бир йўл ул бараҳмангоздани
Қим, ичарсен ҳасратидин захр шикхон, э кўнгул (79а).

Бу ҳам Навоний том маънода тушунган фалсафий моҳиятнинг

43.Навоний А. Фароиб ус-сиғар. МАТ...181-бет.

Каттакўрғон шоирлари томонидан ўлаштирилган бир вариантдир. Бу номнинг келиб чиқиши ҳақида шуни айтиш мумкинки, ҳинд диний таълимоти бўлмиш "Уганишод"да талқин этилишича, Бараҳмаң минглаб худоларнинг ичидаги энг асосий худо - оламнинг яратувчиси. Оламдаги барча мавжудоту махлуқотлар ундан туғилган, улар яшаб бўлишгач, яна унинг вужудига қайтишади. Кўришиб турибдики, тасаввуддаги Оллоҳни билиш назариясининг сал бошқача кўриниши, маъни жиҳатидан эса айнан ўзи. Шу жиҳатдан бараҳманзода деганда оллоҳнинг нури тажаллий этган инсон тушунилади. Бараҳманзода - Маҳбуб образи. Ҳоҳ аёл зоти бўлсин, ҳоҳ эркак бўлсин-илоҳий. Ориф унда оллоҳ ато этган поэтик санъатга дохил гўзаллиқни, табиийки, оллоҳнинг жилвасини кўради ва маст бўлади. Шу ерда айтиб ўтиш зарурки, классик адабиётимизда кўп учрайдиган, ишқитларга атаб ёзилган ғазалларни ҳам шу нуқтан назардан баҳоламоқ, таҳлил қилмоқ зарур. Навоийда шундай ғазал бор:

Ваҳ қаён борди бузук кўнглимни зор этган йиғит,
 Жавр тиги бирла кўкеумни фиғор этган йиғит,
 Оразин очганда кўнглимни очиб тул-тул валеқ,
 Кирпизидин оида юз минг хор-хор этган йиғит.
 Неча кўнглим тоату тақвоким айлаб ихтиёр,
 Жилва қилгач маст анн бехтиёр этган йиғит.
 Бизни ишқ ойинида расвой олам айлабон,
 Офият аҳли қошида шармисор этган йиғит.
 Ишқ таркидаки юз талбир этиб кўнглим ишқон,
 Дафъига юз лабу афеусе онкор этган йиғит.
 Мени салоҳу офият ишқинида тарк этган қари,
 Сен жафою зулм қатлимига шпор этган йиғит.
 Тауба айлаб эрдим, эй зоҳид, нетай тутти манга
 Лолагун май бир, узорин лолатор этган йиғит.
 Билки не ажзу ниёз ойишу расм этган қари,
 Қолғуси не нозу истиғною сор этган йиғит.
 Носенҳо, тарки жунун қилмас Навоий келмаини,
 Ишқ даштида анн девонавор этган йиғит. 44

Шоир бу ғазалда йиғитга бўлган ишқли орқали Ҳақ ва реал гўзал а

44. Навоий А. Балоъ ул-васат. МАТ...63-64-бетлар.

врастидаги бирлик. самовот Гўзалининг замин гўзали вужудидаги
моҳияти тажаллийси, илоҳий ва инсоний ишқнинг мутаносиблигини
маҳорат билан тасвирлайди. Гўзал унга бир кўринди-ю, шоир энди
уни тополмай беором. Қариган чоғда кўнил тоат-ибодат йўлига
ўтишга майт қилганди, бироқ гўзал жамолини кўргач, яна айинди.
Шоир Кўк Гўзали ва замин гўзалини ишқ фонида бирлаштиради.
Замин гўзали Ҳақнинг тажаллийси бўлгани сабабли уни орқали
суфийнинг қалбидаги Ҳаққа бўлган ишқни оловлантиради.
Шоирнинг мақсади шундаки, бир томондан Оллоҳнинг реал
инсондаги аксини, иккинчи томондан инсоннинг коинот фарзанди,
яъни илоҳийлигини ифодалаб, "тоату тақво" ни тарқ этиш орқали ўз
ишқининг моҳиятини очиб беради. Ингитларга аталган ғазалларини
Каттақўрғон шоирлари ижодида ҳам учратиш мумкин. Жумладан,
Мирий Тўхтаминшжон немига боғлаган мувашиаҳида ёзди:

Танчим тунроғу кўнглум доғ, ҳар доғи парешонлиғ,
Фирок ошуби ичра ўлтурур бу нотавон жонлиғ. -
Ватан қилдим фано дайирини, ўзгук қайишдин ўттум
Паришадлар жафосидин кўнгул кўп чекти ҳайронлиғ.
Хадангнинг захми кўнглум кишварини бир йўл хароб этти
Бўлурму бўйла шаҳнинг расми, бу ойини судтонлиғ?
Тукуб қон тийгени, минг жавр барпо айлашдини, эй муғ
Депил, бу қайси ойиндур, бу не янглин муеулмонлиғ?
Мени ўлдурсанг, ўлдур, қўйма ҳижрон ибтилосила,
Қарам қил, жонни қурбонинг қилай, етқурвил осонлиғ.
Ёзарда расфи рухсорингини, эй муғ, нўти хомамдини,
Ажаб йўк, қилса қоғаз узра уди анбарафшонлиғ.
Шимиб ютсам лабнинг шаҳшини, ваҳким, бу на фикр ўлди -
Ки маҳзи бир ҳаёлу йўк итнинг сони имконлиғ.
Чекиб тийи жафони, чикса ул наврас ниҳолимким,
Санга ҳушнудлиғ андинки, жон тошғайму қурбонлиғ.
Адашган ит қилби ҳар тун фиғоним кўкдин ошурдум,
Сен эй бадмеҳр, ҳаргиз сўрмадини, кимдур бу афғонлиғ?
На ўлтурдини, на қутқардини, гаҳнингдин ўртасим охир,
Магар маҳзулларнинг афғонидин йўқтур харосонлиқ?
Фидо жони жаҳон отинга қим, назимим жисо тошди
Ки, Мирий ҳар хатинини қилди гуё дурри маржонлиғ. 45

45. Мирий. Танланган асарлар... 82-бет.

Бир қарашда бу ғазлда реал инсон ва унга ишқи тушган ошиқнинг изтироблари аке эттирилган. Аммо чуқурроқ эътибор қилинса, ғазал ботинидаги маъноларни илғаб олиш қийин эмас.

Шоир ишқ дардиға аллақачон мубтало бўлган. Тини тупроққа айлангану, кўнглин фироқ азобида доғ бўлиб кетган. Паривашлар жафосини кўп чеккашдан кўнглин ишқ қорининг оқибатиға ҳайрон. Негаки, у ҳаминиа гўзал чехраларға банд, бирок улар унга қарамейдишар. Энди ошиқ дўирни ватаи қишиб ўзлукдан воз кечди, барча гўзаллардан юз ўгирди. Бу минераларға тасаввуф нуқтаи назаридан қарасак, шоир кўзлаган мақсад ойдинишадди. Аввало баъзи изохға муҳтож сўзларининг суфийна таъқини билан танишсак. Навоий "Махбуб ул- қулуб" асарида ҳаробот аҳли тўғрисида гапирар экан, уларининг "нафелари тупроқ билан тенг бўлса-да, леклин ҳимматлари: олдиди баланд осмон гўё наестдек" дейди. Бу ердаги тупроқ ҳам шу маънода суфий томонидан тарикат йўлида баҳарлиниши вожиб саналган нафси улдини маъносиди ишлатилган. Кўнглининг доғи -Ишқ алаңасидан ҳосил бўлган доғ.Фано суфийининг Ҳақ жамолиға етиш ҳаракатидаги охири мақомларидан бирикми, ундан сўнг Ҳақ висолиға етиб, унга кўшилиб қетадиган Бако мақоми туради.Фанода ошиқ, тамоман ўзинини йўқотиб, фақат Ҳақ жамоли ёди билан яшайди. Дегек, Соллиқ Ҳақ васлиға етиш йўлида ўзидаги барча ёвуз иллатлардан қутулиб, фано мақомига дохил бўлган.Бу йўлда унинг қалби кўлиб бўлди. Энди у Ҳақ ширини кўриши керак.Бирок ҳануз ундан дарак йўқ.

Алишер Навоий "Ҳайрат ул-аброр" асарида Кўнглининг (инсон қалби) вужуддаги, малакут оламидаги ҳайратлари замирида тасаввуфининг асосий нормалари бўлган суфийининг ўз вужудини англаши ва моддий олам билан муносабатини ўргатиши ҳамда ботиний сирри синоатини, моҳиятини идрок этиш принципларини, бир сўз билан айтганда, ФАНО босқичларини баён этади. Бу ғазал бадияти такомилдан Мирий Навоий ижодини яхши ўрганганлиги кўриниб туради. Шоир, кўнгли барча нарсаларни ўрганиб, Ҳақ моҳиятини англаб етди, демекда.

Юқоридаги икки байтнинг мазмуни шу. Учинчи байтда ошиқ бевосита Ҳаққа мурожаат этади. Ахир, бу жафоларининг ҳам чегараси бўлиши керак-ку, шохлар ҳам фуқароларининг ох-зорларини тинглаб, уларининг истақларини қондирадилар-ку. Сен олам шохисан, шохинг расми бўйича менинг истагимни қачон бажо келтирасан?

Кейинги байтда муғ атамаси учрайди. Бу сўз ғазалнинг оқичи, қалити вазифасини ўтайди. Муғ-мажусий, оташпараст, майфуруш маъносиди келувчи отдир. Мирий мунга мурожаат этаркан, у шоирни

қийнаётганлигини, минг жавр айлаб, қонини тигенг
оқнаётганлигини нола қилиб билдиради ва бу мусулмончиликка тўғри
келмаслигини айтди. Нема энди шоир даблурустдан мутга мурожаат
этомқда ва унинг мусулмончиликка нима дахли бёр? Ахир, у -
отанишараст-ку. Мут дайрда, янги отанишарастлар тўпланадиган жойда
булади. Навонининг шундай байти бор:

Гоҳ кириб дайри фано сори маст,
Мутбача олинда бўлуб бутпараст.

Бу байтнинг Мирий байтига бевосита алоқаси бордек. Қизғи
шундаки, Навонининг байти яна ўша "Хайрат ул-аброр"даги қўнғил
таърифига бағишланган бобдан. Бу парса Навонининг Мирий
ижодига таъсири жуда кучли бўлганлигидан далолатдир. Хўш, бу икки
байтнинг боелиқини қаерда?

Юқорида айтиб ўтилганидек, фано мақомидан сўнг Бако келади.
Суфий Фано мақомда ўз вужуддан қалбаи ажратган. Навоний
таъбири билан айтганда "ходисалар бўрон осмон гулшанининг бир
кабатини учириб кетса -улар беҳабар ва агар қолдулар гулбаритини ҳар
томонга совурса, буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ
жамолини кўриш ташвини билан нишдан чиққан, шавқ-завқлари эса
унга бўлган нишқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган. Улар
қарийб Ҳақ қаршисига турибдилар, фақат ўртада парда бор..."
Байти Навоний байтига боеласак, Мирийнинг мутга ёлворишига сабаб,
у бутпараст мисол мутга сипшимқда. Унинг барча ғам-атамларига шу
Мут сабабчи, унинг қонини тўқмоқда. Яна Навоний "қўнғил"га
мурожаат этамиз. У оламни сайр этар экан, энг баланд осмонга
кўтарилди ва шундай манъарадан хайратга тушди:

Чун боридин юққори урди алам,

Юққорини пояға қўйди қалам.

Кўрди ўшул хитган бутхонае

Ҳар бутинини хайати дурдонае.

Анда на раҳобон эди, на барҳаман,

Лек борн бутлар эди сиймган.

Ҳар буге бутгарга парастинда маст.

Ўйлаким бут саждаста бутпараст. 546

Демак, фано мақомидан сўнг тавҳид - Оллоҳ билан қўшиқчи
хосил булади. Осмоннинг энг баланди Арши аъло ва Курси муалло
Оллоҳ даргоҳи ҳисобланади. Ибн Арабийнинг космологияси
бунича фазо қатби - Қуёш. У қутб деб аталади. Унинг остида уч қават

фалак (Венера, Меркурий, Ой осмонлари) ва устки тарафида беш қават фалак (Марс, Юпитер, Сатурн, Ғармас юлдузлар Осмони ва Юлдузсиз Осмон) ва ниҳоят Илоҳий қурен муҳити, ундан сўнг Арши Аъло жойлашган. 47 Мана энди Суфий - бутпараст-муғ-фано даври тушунчаларини бир-бирга боғласак, шоир кўлаган маъно ойдинлашади. Демак, шоир муғ образида Оллоҳнинг бевосита ўзга мурожаат этмоқда. Энди ўқувчига кейинги байтлардаги ошиқ изтиробларининг моҳиятини тушунини анча осонлашади. Бешинчи байт - Мени ўлдирсанг тезроқ

ўлдиргин, ҳижрон азобинг ўлимдан баттар. Тезроқ ўлдирсанг, шунчалик тез васлингга етган бўлардим. Кейинги байтлар: Сеннинг таърифинг дostonга сиғмас. Сеннинг юзинг васфини ёзсам хомам учидан қоғоз устини анбар ҳиди тутиб кетаси. Лабинг асалини шимини орзу қиламан. Воҳким, ул гўзалга етишини бир хаёлдир, ақалли унинг итлари қаторига қўшилшининг имкони йўқ-ку. Қанийди, ул ёш ниҳолим менга жафо тини санча, мен бундан хушнуд бўлар эдим, чунки ўзимни унга қурбон қилган бўлардим-да. Адашган ит кечаси билан ушлаб чиққан қаби мен бу дунёда сендан адашиб, сеннинг манзилингни йўқотиб (бу ерда Мирий инсоннинг охир-оқибат ўз Мабдаси - Оллоҳга қайтишига ишора қилапти) юрибман. Наҳотки бу афғонлар кимдан экан деб чиқиб сўрамасанг! Мени васлингдан насиб қилиб қутқармадинг ҳам, қаҳринг тини билан ўлдирмадинг ҳам. Сеннинг жону жаҳон огинида жоним фицо бўлсин, ундан менинг назим жило тойти. Шу ерда айтиб ўтиш керакки, "Жони жаҳон" оти тасаввуф назариясида истилоҳ сифатида учрайди ва шеърятда инсонга инсбатан айтилса-да, ундан мурод Оллоҳдир.

Мирийнинг бу ғазали йиғитнинг гўзал чехрасидан бағоят таъсирланиш оқибатида юзага келган. Буни тўғри тушуниш керак. Бу ишқ Навоий таъбири билан айтганда, "ҳам тилу, ҳам кўнглию, ҳам ўзи пок" инсоннинг ишқи!

Биз юқорида Навоий ва Каттакўрғон шоирларининг бевосита ишқ, Олий зот - Оллоҳ куйланган ғазиларига назар ташладик. Бу дегани Навоий ва ундан кейин, хусусан биз ижодига назар ташлаган шоирлар фақатгина Оллоҳни куйлаш учун замин махбубасини восита қилганлар, яъни ғазаллардаги ёр васфининг барчасидан мурод Ҳақдир, дейиш эмас, албатта. Шоирлар баъзи ғазалларида реал махбубага етишиш ҳақида, реал махбуба ҳажридан чеккан изтиробларини ҳам

ифодалайдилар. Бирок улар тасаввуф дунёкарашига эътиқод қилганликлари юзасидан "замин маҳбубаси - Оллоҳ тажаллийён" ақидаси бўйича ўзларининг ҳаёт гузалига бўлган ишқларини тасаввуфдан ажратмайдилар. Биз бу ҳақда ҳам ўз ўрнида гапириб ўтган эдик. Хотан. Навоний келажакда юзата келиши мумкин бўлган тушунмовчиликларни олдиридан сесса билган ва:

Таън қилмангким, Навоний бекасу беёр эмиш,

Ким, анга оламда ошнқлик эш ўлмиш, ишқ иш. 48 -
деганда, унинг ишқи эш бўлиб, бири Оллоҳга, иккинчиси реал маҳбубага қаратилганлигини таъкидлаган. Ҳозир эслатишдан мақсад шуки, баъзи ғазаллар таҳлилида зўр бериб тасаввуф ғоясини бўрттириш тўғри эмас. Шубҳасизки, барча шоирларнинг ғазалларидан тасаввуф элементларини топса бўлади. Бирок ҳолислик нуқтан назаридан бу масала тўғри ҳал қилинмоғи лозим. Мисол сифатида Видонийнинг бир ғазалига нигоҳ ташласак:

Йўк ажаб токим кўруб бўлса қуёш ҳайрон санго

Бир масиҳодурким ҳуснинг олдида, эй жон санго.

Сабзан хат бош чиқармай ишқ эш қадрини бил.

Бу латофат, эй қарирў, беш кун меҳмон санго.

Мустиҳиклардин даринг этма закоти оразинг.

Токи инъом этти ҳақ ўз дутфидин бу қон санго.

Тух суруҳидин шибданг ичра роҳи арғувон.

Токи таслим этти бу иқболни даврон санго

Ҳусн иқлимининг ҳолю шохисен, эй дилрабо,

Марқабинг давронга секрет, қолмасун армон санго.

Воқиф ўлеун деб ёмон ҳолиҳидин ул маҳ субҳу шом,

Кўз қаросини хат қилиб, ёдним бу кун девон санго.

Ёд қил, ё қилмангил, бўл Ҳақ паноҳинда омон,

Бу Видоний камтарини чоқаринг, эй жон санго! (За)

Агар зўр бериб ҳаракаг қилинса, бу ғазални тасаввуфга буриш мумкин. Бунга шоирнинг маҳбубага қарата "ҳақ ўз дутфидин сенга гузаллик қонини ҳая этган" деган гапнинг ўзи кифоя. Бирок бу бўрттириш бўлади. Бу ғазалда реал ёр ва ботиний жиҳатдан ҳам реал ёр тасвирланган. Биринчидан, ғазал руҳиятида унинг суфийона кайфиятини очиб берадиган атрибутлар кўринмайди. Иккинчидан,

48. Навоний А. Фароиб ус-синоар. МАТ...207-бет. Наирда манбадаги "эш" сўзи "иш" шаклида нотўғри ёзилган-Ш.С.

ғазалда тасаввуф ғоясига очкич бўладиган психоний инпоралар, маъни пардасига ўралган мажозий талқин ишонарли эмас. Биз классик шеърятимиздаги бу ҳолатларни эътиборга олсак ва таҳлил жараёнида ҳалол ёндашсак, мақсадга мувофиқ бўларди.

МУТРИБ ВА МУҒАНИЙИ

Шарқ адабиётида шундай адабий усуллар учрайдики, улар икки томонлама - ҳам тасаввуф, ҳам реал ҳаёт имкониятлари доирасида талқин этилади ва ҳар иккаласи лирик қаҳрамон кечинмаларини ўзида тўлиқ тавдалантиради. Шунлардан бири мусика билан боғлиқ мутриб ва муғанийига мурожаат мотивидир.

Иirik мутасаввиф шайх ал-Ғаззали шундай ёзди: "Муриднинг интилишларидан бирор мақсад борлиги шакендир. Унинг интилишлари - *Оллохни англаш, у билан учраш* ва *ниҳоят, ботиний мушоҳадалар* ва тўсиқнинг кўтарилиши ёрдамида Унинг васлига етишидир. Бу интилишда унинг сулуки - йўли, ҳамма роя қиладиган ахлоки ва шу ахлоқ билан бораётганидаги аҳволи мавжуд. Мабодо у ошнқ ҳолатлари ифодаланган шеърин эшитсаю, ўз интилишлари йўлидаги аҳволининг бағиларига мутобиқ келаётганлигини сезса, бу ҳол чакмөктош каби унинг қалби чўғидан учкун чиқаради ва чўғ алағаланиб, ҳиссиёт ва ҳаяжонини кучайтириб юборади. Бунинг оқибатида одатдаги ҳолатидан фарқ қилувчи ҳолатлар уни эгаллаб олади ва унинг қарнишида ўт аҳволига муносиб товушларни татбиқ этиш каби кенг имкониятлар очилади. 49 Демак, мусика - суфий психологик ҳолатини кучайтирувчи омил. Бу хусусда Алшар Навоийнинг фикрлари жуда ҳам ўринлидир: "Мутриби тарабафю, муғанийини ғамзудо - икаласига дарду ҳол аҳли жон қилурлар фило. Улки кўртузгай мулоийим таронау нағам, агар эшиттувчинини ҳаёти нақди анга фидо бўлса не ғам. Кўнгул купвати хушнавозини, ух қути - овоздин. Хушхон муғанийидин дард аҳлининг ўти тездур. Агар лоҳати бўлса ҳол аҳлига руетохездур. Хар муғанийийки, дардмандонарок нағма чекар, анинг захмаси захмик юракка коргарроқ тегар. Отанин юзник муғанийийки, халқидин мулоийим: суруд чикоргай, ҳол аҳлининг куйган бағридин

49. Абу Хомид ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере...стр 97-98.

дуд чиқаргай. Мулоим мутрибки, таъ ва фаҳм анга ёр бўлгай,
 одамий кўнгли тоғдин анга зор бўлгай хусусанки, ҳам айтай ва ҳам
 чолгай, кўнгул мулкига не кўзголонларки солгай... Мийхонада кимки
 майдин ибод қилгай, най уни бир дилкан наво бирла анн расво қилгай.
 Агар кини май ҳавосин бошидин чиқорур, тижжак мадди ноласи
 билла анга ёлборур. Ва таибур пардалани фитнадин халок этар ва
 офият пардасин чок этар ва чанг зоринг билла бўғзин тортар ва уд
 лисонин нағмасининг тартиби чангдин ҳам ортар... Чун қонун ва
 чағона ноласи қулоққа тушгай ва махванин соқлий юкулуб, май аёққа
 тушгай, ул вақт зухду таквоға не эътибор ва хушу хиралға не ихтиёр.
 Агарчи ишк фақр аҳлини расво қилурла булардин фарёдур ва лекни
 ул ўтин ёрутурга най дамдин еду майдин ёлтур..." 50

Демак, Кагтақўрғон шоирлари ижодида мутриб, муганнийга мурожаат
 усулида ёзилган таълиқларининг кўп учраши мана шу психологик ҳолат
 билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки, Видоний ёзади:

Нагман "Сегоҳ" ўқуб, чек бир наво, эй мутрибо
 Бу наводин дардида қилтил даво, эй мутрибо,
 Ул фитонинг бирла қонунига мизробе бастанд,
 Истимондин бўлай элдин суво, эй мутрибо,
 Ихтиёрим сенга тоширим бу кун илдос ила,
 Шод қил ё қилманет сен, билла худо, эй мутрибо
 Хар неча делим бийик чек нолаи фарёдини
 Сўнма солмай қулоқ, қилнинг адо, эй мутрибо,
 Бошла оҳанги сурудининг ўқуб афеолами,
 Ўргулиб бошининг айлай жон фидо, эй мутрибо,
 Зерубам чек аййўхал - махмур, навшин ўқуб
 Айлаини жонини қурбонин елдо, эй мутрибо,
 Бу Видоний интизори самъи алхонин эрур,
 Бир мухаммас бирла қилг оийи гадо, эй мутрибо, (28а)
 Хар замон байту мухаммас билла гуфторини адо,
 Токи сармаст уқидинг бир неча мустақили,
 Қилди мазмун шубу лафзи шакарборини адо,
 Бир замон айлама фарёд, хомун ул нуқеа
 Ангадди оху фитону нолаво фарёдини адо,
 Бази дўхонини созин билла гарм айлама қуб.

50. Навоний А. Махбуб ул-қулуб ... 23-24-бетлар.

Қилди баъз аҳддин бу хонини бисёринг адо.
Хасристонуд унинг хонини "Дугоҳ" билди,
Зеру бам нағмасидин айлади митробиинг адо.
Ғаҳ "Муғул", тоҳи "Баёт", тоҳи "Насруллоин"
Тузуб оҳани хушин, айлади соторинг адо.
Ғар Видонийин янги нағмаларинг қилди хароб
Мутрибо, қилди мани довудий шҳонинг адо. (286)

Таъкидлаб ўтиш зарурки, биз ушбу мавзуда сўз юритгар эканмиз, мусиканинг тасаввуфдаги самовь аталмиши тинглани маросими ва бу жараёнда ҳосил бўладиган "важд" – мусиқа ва раке таъсирида юзага келадиган руҳий ҳолат ҳақида махсус тўхташни мақсад қилиб кўйганмиз. Йўқ. Нунки талқингоҳ ҳажми буна йўл кўймайди. Ундан ташқари, мақсбадани тариқати "важд" ни ҳосил қилиш учун ўтказиладиган самовий кўламағиди. Нақл қиладиларким, Хўжа Баҳовалдин Нақшбанддан самовий қандай қараниини сўраганларида у киши "Мо инкор, накунем, аяце ин кор, накунем" деб жавоб берган эканлар. Бирок мусиқа ва шула ҳамшиа Навоий айтганидек, суфийлар қалбини дарзага солиб келган:

Муғанинӣ, келу гуғил харонилиқ унума,

Ҳазин таронаки, рўдуи бакиладур кўнглум.

Нисотдин дема сўз, наҳа бирла бошла суруд,

Ки дарду ғамзадалиг оламиладур кўнглум. 51

Видонийининг юқоридаги гаплари фониди фикр юритадиган бўлсак, ошқ дарди-бедаво дард. Мазшуқа "муҷгонларидан отилган ўқлар" унинг қалбини илма - тешик қилиб ганшлаган. Шундан бўлсада, дардига табиб ҳам ёриниғ ўзи. Бирок унга қандай қилиб дардини айтеди, ахир, махбуба унга қиё боқилини ҳаёлига ҳам қелтирмайди. Ягона чора таскинбахш бир наво оғушида, Навоий таъбирича, "ғамин тарқатувчи созани" қўлида эҳтирослари ўнга суғ сенини ва кўнглини ўртар овози сеҳри ила элдан мосуво бўлишидир.

Мусиқа билан шуғуллианувчи санъаткор аслида муғанинӣ деб аталади. Бирок бу ишдақ инҳоят завқ яъни тараб олганилиги учун "мутриб" ҳам деб номланган. Шонр мутрибга мурожаат қилар экан, унинг дил изтиробларини, ишқ йўлида чеккан азоб - укубатларини қуйга солиб, хонини қилишини сўрайди. Ал-Ғаззалий ўзининг "Иҳё улум ад дин" асариди мусиқа тингланини, уч макомини кўрсатиб ўта-

51. Навоий А. Фаронб ус-сиғар...328-бет.

ди: 1. Тинилган нарсани тушуниш ва унинг руҳоний маънини чақиш. 2. Қалбда важд ҳолатининг юзга келиши. 3. Важдан кейин рўй берадиган Хот (Рақс ёки хирқачоклик, яъни кийим йиртиш) ва ўзин йўқотиб даражасига етиш. Бироқ тинилан ҳар қилмида турнинг қабул қилиниши тўғрисида турт турга бўлинадиган: 1. Охашнинг мусиқавийлигидан нарқ олиниш. 2. Тиниланиши асосида қандайдир образни тасаввур этиш. 3. Ўзининг руҳоний сулуқдаги ҳолати ва мусиқадаги маъноларнинг бир-бирига мутобиқ эканлигини англаш. 4. Важд ҳолатида тингламоқ. 52

Биз кўриб чиқаётган назм руҳидан сезилиб турибдики, ошнқ ўз кечинмасларини мусиқа асбоби - қонун торларидан таралаётган хазин куй ва мутриб вужудидан ўртаниб чиқаётган нолаву фарёдларда кўришни натайди. Шунда ўз дарду аламлари бир жаҳон бўлиб турган ошнқнинг ҳолати мутриб овозио сондан таралаётган оламни куйдирувчи фиғонларни кўтара оламий жон берса ҳам чайлинга!

Видонийнинг кейинги назмида ҳам биз кўриб чиққан назм кайфиятига ақс ўларок, мутрибдан фиғонни бас қилиш сўралади. Чунки мутрибнинг довудий лаҳин (овози) ошнқ ҳодини адо қилиб кўйди. Нақл қилишларича, Оллоҳ Довуд аллайҳиссалотма шундай фусункор най товушини раво кўрибдики, ундан таралган хуш садодан дарёлар тинар, осмондаги қушлар қулар, бани одам унинг ёнига йиғилар ва на низо ер, на ухлай олар эканлар-барча унинг овози сеҳрдан сармаст бўлиб, ўзинини йўқотар экан. Ғаят қахрамони ҳам шундай сеҳрли овозга дуч келган ва бу ҳолат унга оғирлик қилиб, мутрибдан фиғонни бас қилишни сўрар эди. Чунки бу хол ошнқни куйдириб юбориши ҳеч гап эмас. Зиёвуддин Нахшабний ривоят қилишича, бир кун Хўжа Жунайд ат-Богодий мажлисида қалби дардманг бир дарвеш мусиқадан таъсирланиб, "оҳ" тортиб юборди. Хўжа Жунайд унга рақд кўзи билан қараб қўяди. Дарвеш шунда жомасини бошига тортиб, бутунлай ёпиниб олади ва "қалб отагини беркитдинг". Самов ниҳоясига етиб, бечора дарвешнинг жомасини очиб қарасалар, факатгина бир уюм кулни топадилар". 53

Нокис Каттакўрғоний ҳам унинг итироби лаҳзаларида нағмасозлардан ором топишини форсий назмида шундай талқин этади:

Имшабам, эй нағмасозон, сөзи лилар сар қунед,
Ибтидои ҳар наво з-он даъти жонпарвар қунед.

52. Абу Хомид ат-Газали. Воскрешение наук о вере... стр 103-123.

53. Назаров А. Тасаввиф ва мусиқа. Ёшлик. 1989. N 6. 73-бет

Дар миён оварда аз абёти шўрангизи ман,
 Зери ҳар ҳарфам дўсад фаҳми дигар музмар кунед.
 Сабзан уммедам аз кўйи ханас рӯида аст
 Оташе бар ман занед, аз дуди ман анбар кунед.
 Аз назар афтодагонро гар тнхи дасти сабаб,
 Доманаи аз донан ашкам пур аз гавҳар кунед.
 Гар ҳавои кўйи лаъли андалибони чаман,
 Баста аз мўи сари Мажнун баҳуд шаҳпар кунед.
 Баҳри иншон хаташ, эй нуктасанжони жаҳон,
 Ба худо аз риштаҳон жони ман мистар кунед.
 Фурсате бошад, ки жон аз иштиёқ ояд ба лаб
 Нўши жон, яъни иложи дардам аз соғар кунед.
 Ё муҳаббат ҳар касе бо ёди ў жон додааст,
 Бар сари лавҳи мазораш куббаҳон зар кунед.
 Дар ҳузурӣ садри мажлис шояд он баҳри худо,
 Пешин чашим ман ба агёрам суҳан камтар кунед.
 Гарчи таъям Нокис, аммо фикри мазмунам дароз,
 Интиҳо аз байти ашъорам ду сад дафтар кунед. 54

Умуман, мутриб ва муганнийга мурожаат мотиви остида шоир
 ўтли итиробларининг куйиланиши шарҳ ноэзиясида анъана сифатида
 кенг тарқалган. Саъдий, Ҳофиз, Насимий, Жомий, Навоий,
 Фузулийлардан тортиб XIX аср шоирлари Хувайдо, Ғозий, Шавкий,
 Фаълий, Ало, Муинс, Оғахий, Нодиралар билан бир қаторда Мирий,
 Нокис, Аҳқар, Видоний каби каттақўрғонлик шоирларгача ушбу
 мурожаат анъанасидан фойдаланганлар ва ҳар бир шоир ўз
 маҳорати савиясида гўзал, дилкашу дитчасиб ғазаллар яратган. Биз
 юқориди Видоний ва Нокиснинг ғазаларини келтириш баҳонасида
 мутриб-муганнийга мурожаат асосида ёзилган ғазалларнинг аввало
 тасаввуф ақидалари, суфийнинг итиробли лаҳзалари жараёнида
 туғилишини таъкидлаб ўтиш билан бирга ушбу бирламчи асос
 анъана сифатида авлоддан авлодларга, асрдан-асрларга, шеърдан-
 шеърга кўчиб борар экан, ўзининг асл кўринишидан бошқа-бошқа
 шаклларга, реал ишк, маҳбуба фироқидати шоир итироблари,
 дунё азоб-укубатларидан оғир аҳволга тушган инсоннинг ички
 кечинмаларини изҳор этишида бир воситага айланганлигини ай-
 тиб ўтмоқчи бўлдик. Биз анъаналар ҳақида сўз юритганимизда ушбу
 ўзгаришларга адабиётнинг ривож, тақсимили сифатида ёндашиб,
 уларни тўғри баҳолашимиз керак.

54. Нокис Кағтақўрғоний. Баёз. Қўлёзма муаллифнинг шахсий
 архивида сақланади. 27а-варақ

ХУЛОСА УРНИДА

Тасаввуф ўзининг поэтик, баъний шаклига кўра фалсафий-баъний дунёкараш ва мафкура жиҳатидан ижтимоий ҳаёт ва инсоннинг ижтимоий идеалларининг тасвирidir. Маълумки, бир фикрни бирор қобикка ўраб етказиш уни тўғридан-тўғри айтишдан кўра таъсирлироқ ва самарали натижа бериши мумкин. Шу жиҳатдан тасаввуф - Ҳақ ва инсоннинг яхлитлик назарияси ўрта асрлар шоирлари шу жумладан, Алишер Навоий учун жамиятни поклашда, инсонларни тўғри йўлга солишда, адлу инсоф, меҳру мурувват, раҳм-шафқат хамиша жамиятнинг етакчи кучи бўлиб қолиши йўлида кўрсатаётган фаол курашишда жуда қўл келган. Тасаввуфдаги ҳаётни севиш, табиатни илоҳий матҳар сифатида тан олиб, унинг барча неъматларидан кўнгли тусоғанча баҳраманд бўлиш ҳамда инсонни дин қобидан ўзга шароитда илму доғишни ўрганиш натижасида онгли равишда Оллоҳни ҳис этиб, уни севиш назарияси Алишер Навоий ва бошқа шоирлар учун инсоннинг ҳар тарафлама қамолотга етиб, ҳар жабҳага ўз қобилиятини намойи қилиши мумкинлиги ҳақидаги, бир сўз билан айтганда "ОЗОД ИНСОН" концепциясини қўйлашда айни муддао бўлди. Каттақўрғон шоирлари ҳам Алишер Навоий изидан бориб, улуғ шоир аҳамият берган қирраларга эътибор бердилар: инсоннинг қаноат, саховат, жувонмардлик ва хушахлоқлик каби фазилатлари гўзал байтларда ўз инъикосини топди, қомил инсон мадҳи ҳар бир сатрда маъно пардасига ўралди.

Албатта ушбу китобча XIX аср ўзбек шоирлари ижодидаги ғоявий йўналишларни янгича қарашлар асосида ўрганишдаги илк уринишлар самараси бўлгани учун баъзи бир қусурлардан холи эмас. Зеро, тасаввуф биз ўйлагандан ҳам мураккаброқ илм. Биз бу оламга энди кириб бормокдамиз. У ҳақда қатъий тасаввур ҳосил қилинганга қадар неча-неча китоблар яратилиши аниқ. Вақт-соати билан изланишлар оддийдан мураккабга бурилиб, юзак тахлилларимиз чуқур ва аниқ назарияга асосланган илмий тадқиқотларнинг пайдо бўлишига туртки беришидан умидворман. Ба ҳар ҳол хирмон битта-ку. Йўл қўйилган хато ва камчиликларга афв кўзи билан қарагайсиз, иншооллоҳ.

МУНДАРИЖА

Хақиқат ва мажоз.....	3
Ғариқи шиқ.....	10
Накшбандия оҳанги.....	18
Инсон қалби - ирфон маҳзани.....	24
Поклиқ гарови.....	29
Инсон ва рухий камолот.....	36
Мутриб ва мугаңний.....	45